

वर्ष : १ अंक : १
अप्रिल २००७

विहंग

पक्षीनिरीक्षको पत्र्येनो सेतु

किंमत ३.२५

वीष्म-२००७

બદલાતો પરિસર અને પંખીઓ

લાલસિંહ રાઓલ

ગયા અંકથી ચાલુ...

ખેતીમાં છંટાટી જંતુબ દવાઓથી નાશ પામેલાં કે નાશ પામનાર જંતુઓ ખાવાથી પંખીઓ ઘટવા લાગ્યા. સાંજે ફરીને પાછા વળતા જે નવાપુરામાં નાના દશરથિયા (Indian Nightjar) નો ચક્ક ચક્ક ચરૂરૂ અવાજ મને રોજ સંભળાતો તે હવે નથી. આપણો નિવાસી મોટો કાબરો દિવાળીધોડો (Pied Wagtail) ત્યાંની નાનકડી પણ બારે માસ વહેતી નદીના કિનારાના જે બાગને શોભાવતો તે હવે નથી દેખાતો. નીલપુંછ પતરંગો (Bluetail Bee-eater) પણ અદૃશ્ય થઈ ગયો છે. ભડકિયાં (Rock Bush Quail) ની સંખ્યા ખાસી ઓછી થઈ ગઈ લાગી. પહેલા જે આંબાવાડિયામાં શોભિગી (Common Iora), નાયણ (Fantail Flycatcher) અને પીળક (Golden Oriole) જોવા અને સાંભળવા મળતાં, ત્યાં તેમને શોધવા રોજ જતો પણ એકેય વખત ન દેખાયા. હા, શોભિગી ગામમાં આવેલ વૃક્ષોમાંથી ક્યારેક સંભળાતો હતો પરો. આટલાં વરસોમાં પહેલી વાર ચાતક (Pied Crested Cuckoo) એકેય વખત જોવા-સાંભળવા ન મળ્યો. બપૈયો (Common Hawk Cuckoo) પણ માત્ર એક જ વખત સંભળાયો. પહેલાં તો ચોમાસામાં બે ચાર બપૈયા એ નાના ગામમાં જુદા જુદા સ્થળેથી ગાતા જ હોય. આની સામે ઘૂંકિયા (Coucal), કાળીદેવ (Indian Robin), બબ્બઈ (Brahminy Myna), બુલબુલ (Redvented Bulbul) અને કોયલ (Koel) ની સંખ્યા વધી હોય તેમ લાગ્યું.

ગામના નાના તળાવમાં પહેલાં મને કડી બતકો જોવા ન મળતી. આ વખતે નાની સિસોટી બતક (Lesser Whistling Teal) તથા ગિરજા (Cotton Teal) ની બેત્રણ જોડી, ડૂબકી (Little Grebe) તથા કાજિયા (Little Cormorant) દેખાયાં. આપણાં ત્રણેય સામાન્ય કલકલિયા પણ જોવા મળી જતા. કરજણ નદીની નહેરોનું તથા વધેલા કૂવાઓ અને ટ્યુબવેલોનું પાણી મળવાથી રોકડિયા પાક તરીકે શેરડી અને કેળનું વાવેતર વધતું જ જાય છે. સિંચાઈની સગવડના અભાવે પહેલાં આ વિસ્તારમાં જે ક્યાંય જોવામાં ન આવતા, સિંચાઈ વધવાથી ઢોર બગલા (Cattle Egret), નાના તથા વચેટ સફેદ બગલા (Small and Median Egret) રોજ મળવા લાગ્યા.

છઠ્ઠા દાયકામાં 'મેલેરિયા નિયંત્રણ' ઝુંબેશમાં સરકારે ધરેધરમાં ડી.ડી.ટી. નો છંટકાવ શરૂ કર્યો. તેને લીધે મચ્છરો ઉપરાંત ધરમાંના ઉંદરો પણ નાશ પામવા લાગ્યા. આવા મરેલા ઉંદરોને લોકો બહાર ફેંકી દેતા. સમગ્રીની નજરે તે યરે એટલે ઉઠાવી જાય. આવા ડી.ડી.ટી. વાળા ઉંદરો ખાવાથી તેનાં શરીરમાં ગયેલ ડી.ડી.ટી. મળ દ્વારા નીકળી જવાને બદલે તેની માંસપેશીઓમાં એકઠું થાતું. પરિણામે એક સમય એવો આવ્યો કે તેનાથી સમગ્રી મરવા લાગી. આજે ત્રીસેક વરસથી ત્યાં એક પણ સમગ્રી મારા કે

અન્ય ગ્રામવાસીઓના જોવામાં આવી નથી. કેટલાય વિસ્તારોમાંથી તેનું અસ્તિત્વ ભૂંસાઈ ગયું છે. ફક્ત મોટાં શહેરો આસપાસ તે થોડી ટકી રહી છે. **અભુત્કરણીય પ્રવૃત્તિ**

'સુરત નેચર ક્લબ' વરસોથી સરસ પ્રવૃત્તિઓ કરતી આવી છે. "વિહંગ"ના વાચકો, પક્ષીનિરીક્ષકો તથા અન્ય પ્રકૃતિપ્રેમીઓ આ બાબતથી માહિતગાર છે. અત્યાર સુધીમાં તેણે વિવિધ પ્રકારનાં પ્રકાશનો કર્યાં છે. તે બધામાં શિરમોર સમું કામ છે પંખીઓના અવાજની ત્રણ કેસેટો. થોથી કેસેટ પણ તૈયાર થઈ રહી છે. ગુજરાત રાજ્યનાં બધાં પંખીઓના અવાજ રેકોર્ડ કરી લેવાની તેની નેમ છે. આવી કેસેટોની જરૂરિયાત વરસોથી લાગતી હતી. નેચર ક્લબ, સુરતે તે પૂરી પાડીને બહુ ઉપયોગી અને મહત્ત્વનું કામ કર્યું છે.

હમણાં એવું જ બીજું જે ઉપયોગી કામ તેણે કર્યું તે છે "જળાશયનાં પંખીઓ" અને "પતંગિયાનાં" ઉપરનાં બે રંગીન પોસ્ટરો. નયનરમ્ય છાપકામને લીધે બંને પોસ્ટરો આકર્ષક બન્યાં છે. શાળાઓનાં વિદ્યાર્થીઓને તે બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે. ટરેક શાળાએ આ પોસ્ટરો પોતાના પુસ્તકાલયોની દિવાલે કાચના કબાટમાં પ્રદર્શિત કરવા જોઈએ. આમ થવાથી તે ચિત્રો વિદ્યાર્થીઓની નજરે ચડ્યા કરશે અને તેઓ તેનાથી પરિચિત થતા રહેશે. પછી જ્યારે તેમાંનું કોઈ પંખી કે પતંગિયું નજરે ચડશે ત્યારે તેને સહેલાઈથી ઓળખી શકશે. સામાન્ય રીતે જોવાં મળે તેવાં ૫૬ જળપંખીઓ અને ૬૪ પતંગિયાનાં રંગીન ચિત્રો આ પોસ્ટરોમાં આપ્યાં છે. પંખીઓનાં અંગ્રેજી અને ગુજરાતી નામો છાપ્યાં હોવાથી તેમના વિશે વધારે માહિતી જિજ્ઞાસુઓ સરળતાથી અન્ય પુસ્તકોમાંથી મેળવી શકશે.

આ બે પોસ્ટરો ઉપરાંત "ચાલો ગીધ બચાવીએ" નામની પુસ્તિકા પણ તેણે પ્રસિદ્ધ કરી છે. ગીધની વસ્તીમાં થોડાં વરસોમાં જે કડાકો બોલી ગયો છે તેનાથી પક્ષીનિરીક્ષકો ચિંતિત છે. આવું કેમ બન્યું તે અંગેની માહિતી આ પુસ્તિકામાં અપાઈ છે. ગીધને બચાવવા શું કરવું જોઈએ તે અંગેનું માર્ગદર્શન પણ પુસ્તિકામાં આપ્યું છે. આપણે ત્યાં જોવા મળતાં સાતે ય જાતનાં ગીધનાં તેમાં આપેલા રંગીન ચિત્રોને લીધે તેમને ઓળખવાનું જિજ્ઞાસુઓને સરળ બનશે. બાળકોને રસ લેતા કરવા માટે ગીધોનાં રંગીન ચિત્રો આપ્યા છે.

આ બધાં પ્રકાશનો બદલ 'નેચર ક્લબ, સુરત'ને હાર્ટિક ધન્યવાદ.

સી-૨, હરિઓમ એપાર્ટ., 'ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા' પ્રેસ રોડ, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૫૧

❀

સૂચિ

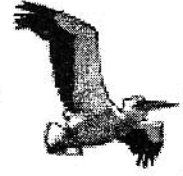

બદલાતો પરિભ્રમર	૨
વિહંગાવલોહન	૪
ઊર્જાક્ષણ ગોંધ	૫
પત્રચોતુ	૧૫
પ્રાણીસંગ્રહાલયમાં પ્રજનન	૧૬
જામનાદેબનો પક્ષીપ્રેમ	૧૮
ચલતી છયાં?	૧૯
દરજીડાનો માળો	૨૧
મ.કુ.દિંમતાસિંહજીની હલમે	૨૩

મુખપૃષ્ઠ :

બદામી રહાગોદાલો (Indian Courser)
તસવીર : યશોધન ભાટિયા, જામનગર

સંપાદકીય

અમદાવાદની પશ્ચિમ સરહદની પેલે પાર, ખેતરો અને ખુલ્લી જમીન વચ્ચેના જે રસ્તાઓ ઉપર હું ચાલવા જઈ છું ત્યાંની ભૂગોળ ખૂબ ઝડપથી બદલાઈ રહી છે. થોર, આવળ-બાવળની વાડો, જુવાર-તુવેરનાં ખેતરો, કાચા રસ્તાને આંકતી દેશી બાવળનાં વૃક્ષોની હાર વન્ય જીવોનું એક રહેઠાણ બનીને ઊભાં હતાં. સસલાં, નીલગાય, ક્વચિત્ જંગલી સૂવર અને શિયાળ ઉપરાંત, તેતર, મોર અને વીડ-વગડાનાં અનેક પંખી તેમની હાજરી પૂરાવતાં. એકાદ-બે નાની તલાવડી અને તેમાંના ચિયા આ કુદરતી આવાસને વધુ ચેતનવંતુ બનાવતાં. શ્યામશિર ટપૂસિયા (Blackheaded Munia), થોરિયો ગંદમ (Greynecked Bunting), ડોકામરડી (Wryneck), ભડકિયું (Rock Bush Quail), વગડાઉ ટિટોડી (Yellow-wattled Lapwing), ચકવો (Common Stone Curlew) વગેરે પક્ષીઓ ક્વચિત્ જોવા મળી જતાં. નાયણ (Whitebrowed Fantail Flycatcher), નાનો રાજાલાલ (Small Minivet), પીળક (Golden Oriole), શોભિગી (Iora) અને ગ્રીષ્મ - વર્ષામાં બપૈયો (Hawk Cuckoo) - ચાતક (Pied Crested Cuckoo) નિયમિત દેખાતાં કે સંભળાતાં. આ જ રસ્તે મેં દેશી બાવળની જોડી ડાળીઓના ઉદ્ભવ સ્થાને વાટકી જેવો, વનકશ્યા (Common Wood Shrike)નો માળો જોયો હતો. ફૂટકીઓ, દરજીડા, લલેડાં, બુલબુલ અને શક્કરખોરા તો તેમની ઉડાઉડથી સતત સંપર્કમાં રહેતાં.

આ ખેતરો બાંધકામ અર્થે વેચાઈ ગયા. વાડ ગઈ, ખેતર ગયાં, તલાવડી અને ખાબોચિયાં પૂરાઈ ગયાં. ત્યાં સુધી તો ઠીક, કોઈ પણ કારણ વિના રાતોરાત વૃક્ષો પણ છેદાઈ ગયાં. રસ્તા પાકાં બની ગયાં છે. મકાનો ઊભાં થઈ ગયાં છે. પ્લાસ્ટીકનો કચરો માનવવસ્તીની ચાડી ખાય છે. હું, 'પંખીઓ ક્યાં ગયાં હશે' એવો વિચાર કરતો રહું છું. દેખીતું છે - માનવ વસવાટો વધશે તેમ કુદરતી આવાસો સંકોચાતાં જશે. કદાચ રસ્તાની બાજુમાં અને ખેતરને શેઠે ઊભેલાં મોટાં વૃક્ષો બચાવી શકાત. ઈંટ-પથ્થરની દિવાલોને બદલે જીવંત વાડ રાખી શકાત. નવાં મકાનોની આસપાસ દેશી વૃક્ષો ઉછેરી શકાત. થોડી સમજણ સાથે જમીનના સોદા થાત તો જૂની તલાવડીઓ બચાવી શકાત. પ્રકૃતિને મૂળ સ્વરૂપે ન સાચવી શકીએ છતાં કંઈક સમજણ, કંઈક સહિષ્ણુતા, કંઈક સંવેદનશીલતા સાથે જીવોએ તો જેમને આપણે હાંકી કાઢ્યા છે તેમાંનાં કેટલાકને તો આપણે પુનઃસ્થાપિત કરી શકીએ.

આ વિષય વારંવાર મારી કલમ પર આવ્યા કરે છે, પણ હું માનું છું કે તેનું પુનરાવર્તન - દઢિકરણ થાય એ જરૂરી છે. મારે ખાસ વાત કરવી હતી કારણ વિના કપાઈ જતાં વૃક્ષોની. માતું માનવું છે

વિહંગ

ત્રિમાસિક

વર્ષ-૧ સ્વર્ણ અંક ૧ ગ્રીષ્મ ૨૦૦૭

પરામર્શક સંપાદક
લાલસિંહ રાઓલ ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી
સહસંપાદક : નંદિતા મુનિ
સંપાદક મંડળ
ડૉ. પી. એસ. ઠક્કર, ડૉ. આર. બી. બલર, કે. ડી. વૈષ્ણવ

મુખપૃષ્ઠ સજાવટ : મુકેશ આચાર્ય

પત્રવ્યવહાર :

૧૯/૪૧૪, સત્યાગ્રહ છાવણી, સેટેલાઈટ રોડ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

E mail : vihangujarat@yahoo.co.in

trivedibakul@yahoo.com

લવાજમ :

વાર્ષિક : રૂ. ૧૦૦-૦૦

આજીવન : રૂ. ૧૫૦૦-૦૦

(શુભેચ્છા ફાળો આવકાર્ય - 'વિહંગ રીસર્ચ ફાઉન્ડેશન - Vihang Research Foundation' ના નામે ચેક/ડ્રાફ્ટ અથવા મ.ઓ.થી)

પ્રકાશક : 'વિહંગ રીસર્ચ ફાઉન્ડેશન', ૧૯/૪૧૪, સત્યાગ્રહ છાવણી, સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫ મુદ્રક : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી, મુદ્રણસ્થાન : ભગવતી ઓફસેટ, બંસીધર ઓસ્ટેટ, દરિયાપુર દરવાજા બહાર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧. લેસર ટાઈપ સેટીંગ : શારદ પ્રકાશન, ૫, સનપોઈન્ટ કોમ્પ્લેક્સ, મેમનગર, અમદાવાદ ૩૮૦૦૫૨

કે, વૃક્ષ-માફિયાની ટોળીઓ ફરતી હોય છે. જે વૃક્ષ નષ્ટિયાતું કે બીનરક્ષિત દેખાય તેને તેઓ ધ્યાનમાં રાખી - અનુકૂળતાએ કાપી નાખે છે. આ સંદર્ભે આસપાસના રહીશોની - સમાજની સતર્કતા અને સાચવણી ખૂબ મહત્વનાં છે. શહેરમાં વૃક્ષો કપાય એ વાત કંઈકે પચાવી શકાય - પણ ખેતરના શેઢેથી કે ગામ રસ્તાની પડખેથી વૃક્ષ કપાય ત્યારે સ્વકેન્દ્રી બની રહેલાં માનવસમાજોના દુર્લક્ષ્ય, અભાવ કે નિષ્ક્રિયતા પ્રત્યે દુઃખદ આશ્ચર્ય થાય છે! મહોલ્લેમહોલ્લે, ગામેગામ, લત્તેલત્તે એવાં સક્રિય જૂથ ઊભાં થવાં જોઈએ જે આવી માફિયાગીરી સામે લડત આપી શકે. શેરીનું, ભાગોળનું કે ધોરીમાર્ગ ઉપરનું વૃક્ષ પણ આપણા સૌનું છે, એ ભાવના પુનઃજિવિત કરવાની છે.

આજે જ્યારે હું કોઈ મહાવૃક્ષ જોઉં છું ત્યારે વિચારું છું કે ક્યારેક કોઈ સજ્જને કેટલા ભાવથી એનો રોપો વાવ્યો હશે, કેટલા પ્રેમથી એને ઉછેર્યો હશે! આજથી ૨૫ વર્ષ પછીની ધરતીને નવપલ્લવિત રાખવા આપણે આજે આવા મહાવૃક્ષો ના વાવી શકીએ? આ ચોમાસે આપણે સૌ પોતપોતાના વિસ્તારો અને શક્ય હોય ત્યાં જાહેર જગ્યાઓ ઉપર સુંદર મહાવૃક્ષો વાવીએ અને તેમનાં ઉછેરની કાળજી લેવાય તેવી વ્યવસ્થા કરીએ. વૃક્ષજાતિનું ચયન પણ સમજપૂર્વક કરીએ. ઝડપથી ઊગી જાય તે માટે

વાવી દેવામાં આવતાં પલ્ટુફાર્મ, ગુલમહોર, કાસીદ અને કેસિયાને બદલે આપણાં દેશી ઝાડ જેવાં કે, વડ, પીપળ, પીપળો, ઊમરો, મહુડો, બોરસલી, દેશી શીમળો, અરીઠા, સરગવો, કણજો, બહેળો, અર્જુન, જાંબુ, આમલી, પીલુ, ખાખરો, પનરવો વગેરે વાવીએ. દેશી વૃક્ષોમાં જીવસૃષ્ટિની અસંખ્ય જાતોને આશ્રય આપવાની અદ્ભુત તાકાત છે. કેટકેટલાં કીટકો, સરિસૃપો અને પંખીઓને આશ્રયસ્થાન મળશે! આનાથી વધુ પર્યાવરણને પ્રદાન શું હોઈ શકે?

આપ સૌ અત્યારથી જ આની તૈયારી શરૂ કરી દો. ક્યાં ક્યાં વૃક્ષો વાવી શકાય તેની યાદી બનાવો. જેટલાં મિત્રોને આ કામમાં જોતરી શકો, તેમને ભેગાં કરો. રોપા મેળવવાનો સ્રોત વિચારી રાખો. જંગલ વિભાગની નર્સરી સુંદર દેશી વૃક્ષોના રોપા ઉછેરે છે. તેઓને તમારી જરૂરિયાત વેળાસર જણાવો તો તમને કદાચ જરૂરી વૃક્ષજાતિઓ મેળવવામાં સહકાર પણ આપે. રોપા વાવ્યા પછી તેની કાળજી રાખવાની જવાબદારી પણ વહેંચી લો. એવી જગ્યાઓ પસંદ કરો જ્યાં તેને સ્વાભાવિક રીતે સુરક્ષા મળી રહે. આ અભિયાન આપણે સૌ આજથી બલ્કે અત્યારથી જ શરૂ કરી દઈએ. પક્ષીનિરીક્ષણની સાથે પક્ષીસંરક્ષણ અને પક્ષીસંવર્ધનની દિશામાં પણ યોગદાન આપીએ.

વિહંગાવલોકન

લવકુમાર ખાયર
અનુ. ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

તા. ૧૭ ફેબ્રુઆરી, '૦૭ના રોજ બેટ દ્વારકાથી લખાયેલો પત્ર :

ગઈ કાલે હું શાળાનાં બાળકો સાથે 'બોટ'માં નીકળી પડ્યો. મારો હેતુ ખાસ કરીને માન-મરૂડી ટાપુઓ પરની પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork)ની માળાવસાહતની મુલાકાત લેવાનો હતો. માન-મરૂડી, એ કચ્છના અખાતના પ્રવેશદ્વાર પર પોશિત્રાથી પૂર્વે આવેલા ટાપુઓ છે. સમુદ્રની સપાટીથી ૫૦-૬૦ ફૂટ બહાર ડોકિયું કાઢતા આ રેતીના ખડકોના બનેલા ટાપુઓ ઉપરની માળાવસાહત ગઈ સદીના નવમા દાયકામાં મેં શોધી હતી.

અમારું બપોરનું ભોજન શરૂ થયું ત્યારે માન-મરૂડીની ફરતે આવેલી પાણીની ખાડીમાં બોટ વળી. ખાડીમાં પાણીનું વહેણ સારું એવું છે, એટલે શિયાળ (jackles) ભાગ્યે જ ટાપુની બહાર જઈ શકે. સફેદ

કાંકણસાર (White Ibis)ના માળાની સંખ્યા દર વર્ષે વધતી જાય છે. ફેબ્રુ. અડધે જતાં પક્ષીઓ ભેગા થવા માંડે અને માર્ચના પહેલા અઠવાડિયામાં તો જોડીઓ ઈંડાં પર બેઠી હોય! ખડક પર આજે છએક જોડીઓ બેઠેલી દેખાઈ. અમને જોતાં જ પક્ષીઓ એકબીજાની નજીક આવી ગયાં! આ માળાની વિશેષતા એ છે કે તે સીધા ખડકો ઉપર બનાવાય છે, ઝાડીઝાંખરા પર નહી. સફેદ કાંકણસારનું પ્રજનન પૂરું થાય ત્યારે પીળીચાંચ ઢોંકનાં બચ્ચાં, મોટાં (juveniles) થઈ ગયા હોય, જેનું અવલોકન કરવાનું મારું ખાસ પ્રયોજન આ પ્રવાસમાં હતું. કોઈક કારણોસર, ટાપુ પરના જે ખડકો મુખ્ય કિનારા તરફ છે ત્યાં જ આવી માળાવસાહત બને છે. આ સિવાયના બીજા કોઈ ટાપુ પરના આવા ખડકો પર બગલા, ઢોંક કે સર્પગ્રીવ માળાવસાહત બનાવતા નથી.

ઝાડી અને થોરમાં ઘુસેલાં પક્ષીઓ માંડ જોઈ શકાતાં હતાં.

માન-મરૂડીની આ મુલાકાત વખતે પીળીયાંચ ઢોંકનાં મોટાં બચ્ચાં (juveniles) ઝાડીની ડાળીઓ વચ્ચેથી દેખાતાં હતાં. દરિયામાંથી ઉપર નજર નાખતાં હોવાથી ટાપુના કિનારે અને ખડકની ઉપર આવેલાં દુધલિયા થોર (Euphorbia) અને તેને વિંટળાયેલી ઝાડીની આડશમાં પક્ષીઓની ગણતરી કરવી મુશ્કેલ હતી. ઝાડી અને થોરની અંદર ઘુસેલાં પક્ષીઓ માંડ જોઈ શકાતાં હતાં. તે સમયે પશ્ચિમમાંથી સપાટી પરનો સખત પવન શરૂ થઈ જતાં મેં બોટને, ટાપુને ફરતે ચક્કરે મરાવી બીજી તરફ લેવડાવી. આ પવનો ટાપુને અથડાઈ ઉપર તરફ જતાં હોવાથી પક્ષીઓની માળા કરવાની પસંદગી આ ટાપુઓ પર ઊતરી છે, એવું મારું માનવું છે. પવનના ધક્કાથી ખૂબ સહેલાઈથી પક્ષીઓ આકાશમાં ઉપર ચડી શકે છે. ટાપુની ઉપરનાં વાદળોની ઉર્ધ્વ ગતિથી આ પ્રવાહો સમજી શકાય છે. ઢોંક, આ ઉર્ધ્વ પ્રવાહોની મદદથી ઊંચે ચડી, ખોરાક મેળવવા જુદી જુદી દિશામાં જતાં હોય છે. કેટલાંક તો અખાત વટાવીને કચ્છ બાજુ પણ જતાં જોવા મળે છે! પુષ્પ ઢોંક સપ્ટેમ્બરની મધ્યમાં આવવાની શરૂઆત કરે છે અને ડિસેમ્બર અડધો જતાં તો મોરેથી જોડાયેલાં પક્ષીઓ પણ પ્રજનન પૂરું કરી બચ્ચાંને એકલા મૂકી નીકળી જાય છે. મારા સદ્નસીબે મને આ બચ્ચાંના સમૂહને જોવાની તક આ પ્રવાસમાં મળી.

ટાપુથી થોડે દૂર રહીને, તેની લંબાઈમાં જેવી અમારી 'બોટ' પસાર થઈ, કે ઘેરા રાખોડી રંગનાં ૧૨૦ બચ્ચાંનું ટોળું ઊડ્યું. તેઓ પવન ભણી ઊડ્યાં અને તેને સહારે ઊંચે ગયા. મને હતું કે તેઓ હજી આ ઉર્ધ્વ પ્રવાહમાં ઊડવાની તાલિમ લે છે અને એક-બે ચકરાવા મારી પાછા ટાપુ પર આવશે, પણ તેને બદલે તેઓ ખૂબ ઝડપથી ચક્રવાતની મદદથી ઊંચે ચડી ગયા અને છેક વાદળની સપાટી પાસે ચકરાવા લેવા માંડ્યાં. જોતજોતામાં તો નાનાં ટપકાં જેવાં બની ગયાં! ત્યાંથી તેઓ સૌરાષ્ટ્રની મુખ્ય ભૂમિ તરફ સરકી જતાં દેખાયાં. પાછલી બપોરનો ૪-૩૦નો સમય હતો. મેં જે જોયું તે ઢોંકનાં બચ્ચાંનો તેમનાં ભવિષ્યમાં પ્રવેશ હતો! કોઈ પુષ્પ પક્ષી આસપાસ ન હતું. ખૂબ થોડાં બચ્ચાં, કદાચ જે સૌથી છેલ્લે ઈંડાંમાંથી બહાર આવ્યા હશે, તે હજી ટાપુની ઝાડીમાં ઊડાઊડ કરતાં હતાં. બેત્રણ દિવસમાં તેમણે પણ તેમના ભવિષ્યની શોધ તરફ ઉડ્યન કરવું પડશે, નહીં તો ભૂખે મરવાનો વારો આવશે. આ ખડકાળ ટાપુને અફળાતા સમુદ્રમાંથી તેઓને માટે ખોરાક મેળવવો અસંભવ હતું.

મારે માટે આ એક નસીબવંતો દિવસ હતો જ્યારે હું એક પ્રજનન-ચક્રની પૂર્ણાહૂતિનો સાક્ષી બન્યો અને સાથે સાથે નવા ચક્રની શરૂઆતનો પણ!

૧૪, જ્યંત સોસાયટી, રાજકોટ ૩૬૪૦૦૪

તિર્ચક્ષણ ગોંધ

ખીજડિયા પક્ષી અભયારણ્યની મુલાકાત

તા. ૫-૨-૦૬ના રોજ ડો. સ્નેહલ પંડ્યાની સાથે ખીજડિયા પક્ષીઅભયારણ્યની મુલાકાત લીધી. વહેલી સવારે ૬-૩૦ વાગે ખીજડિયા પહોંચ્યા. ત્યાં પહોંચતા જ વૈયાં (Rosy Pastor)નું ટોળું જાણે મોટું વાદળ હોય તેટલી સંખ્યાનું જોવા મળ્યું. ત્યાંના સૂર્યોદયે પાણીમાં સુંદર લાલ આભા પાથરી હતી. નાની ડૂબકી (Dabchick) ૫ અહીંથી તહીં પાણીમાં ડૂબકી મારી રહી હતી. આગળના ભાગમાં મોટા હંજ (Greater Flamingo)નું ૭૦ થી ૮૦નું ટોળું આરામ કરતું હતું. અમે વોચ ટાવર પહોંચ્યા ત્યાં સુધીમાં લગભગ ૩૦૦ થી ૪૦૦ મોટા હંજ જોવા મળ્યાં. ત્રણચાર ગયણા (Shoveller)નાં નર-માદા પણ

તરતા જોવા મળ્યાં. ૪ કાળીપૂંછ ગડેરા (Black-tailed Godwit) અને પટ્ટીપૂંછ ગડેરા (Bartailed Godwit) પણ જોયા. બાવળમાં એક રણબુલબુલ (Whitecheeked Bulbul)ની જોડ જોવા મળી.

આગળ જતાં ટપકીલી તુતવારી (Wood Sandpiper) અને દરિયાનું પાણી વધારે ભરાયેલું હતું એ વિસ્તારમાં એક કાળીડોક ઢોંક (Blackneckd Stork) ફરતો જોવા મળ્યો. સાથે પાણીમાં બે ચોટીલી પેણ (Dalmatian Pelican) જોવા મળી. કાંઠા પર મોટી બાટણ (Grey Plover) ૧૨ જોઈ. ચાર ઊલટીયાંચ (Avocet) પણ પાણીમાં ખોરાક શોધતાં હતાં. ત્રણ પિયાસણ (Wigeon) તરતી હતી.

ખેતરમાં ૬ કરકરા (Demoiselle Crane) જોવા

મળ્યા. આકાશમાં એક કપાસી (Blackwinged Kite) પાંખો ફફડાવતી એક જ જગ્યાએ સ્થિર થયેલી જોવા મળી. રસ્તો પૂરો થતો હતો ત્યાં થોડો ભાગ મીઠાની છારી બાઝી ગઈ હોય તેવો કડક થઈ ગયો હતો. ત્યાં નાના પતરંગા (Small Green Bee-eater) જાણે કોઈ હરિકાઈ ચાલતી હોય તેમ બાવળની ડાળીઓ પર અહીંથી તહીં ઊડાડી કરતા હતા. ક્યારેક લડાઈ થતી હોય તેવું પણ લાગ્યું, કે પછી જોડી બનાવવાની હોડમાં હોય!

આગળ બાવળની કાંટમાં એક ધોળવો ઝુમ્મસ (Tawny Eagle) શિકારની શોધમાં બેઠો હતો. બન્ને તરફ પાણી ભરાયેલાં હોય તેવા વિસ્તારમાંથી રસ્તો પસાર થતો હતો. અમને જોતાં જ ભગતડાં (Coot)નું ૩૦૦-૪૦૦નું ટોળું પાણી પરથી બળભળાટ કરતું ઊડ્યું. રસ્તામાં ૩ નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis)બેઠેલી હતી, સાથે ૧ પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork) હતો. આગળ જતાં ૮ પીળીચાંચ ઢોંક જોવા મળ્યા. બે-ત્રણ દિવાળીધોડા (White Wag-tail) પૂંછડી હલાવતા અહીંથી તહીં ઊડતા હતા. નજીકથી પસાર થઈએ તો પણ ઊડીને દૂર ન જતા કાળા કોશી (Black Drongo) પણ દસેક જોયા. એક ધોળી વાબગલી (Gullbilled Tern) કાંઠાની થાંભલી પર બેઠી હતી. દૂર બેટિયા જેવા ભાગ પર ગયણા (Shoveller)ના નર-માદા જોવા મળ્યાં. આ ઉપરાંત જ ગજપાઉં (Blackwinged Stilt), ૩ કબૂત બગલા (Grey Heron), ૧ મોટો ધોળો બગલો (Large Egret), ૮ ચમચા (Spoonbill)પણ જોયા. બપોરે પાછા ફર્યા ત્યારે રસ્તામાં ૩ કાળાપગ કીચડિયા (Little Stint) જોવા મળ્યા. પક્ષીથી ભરપૂર ખીજડિયા પક્ષીઅભયારણ્યની આ મુલાકાત યાદગાર રહી.

અજિત ભટ્ટ, સ્નેહલ પંડ્યા
ધારી, અમરેલી

ગીર-પૂર્વમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૧૧-૬-૨૦૦૬ના રોજ અમરેલીના ડો. સ્નેહલ પંડ્યા તેમ જ જંગલ ખાતાના બીટ ગાર્ડ શ્રી ડાંગરભાઈ સાથે ગમાણિયા બીટ - ગોવિન્દપુર રાઉન્ડમાં બપોરના ૩ થી રાતના ૧૦-૧૫ વાગ્યા સુધી નીચે પ્રમાણેનાં પક્ષીઓ જોયા.

ધોળાપગ બિલબટેર (Little Bustard Quail)-૧.
થોરની વાડમાં જતું જોયું.

કલકલિયો (Whitebreasted Kingfisher)-૨.
આગળ જતાં ખોડિયારના ધૂના પાસે ભેખડમાં માળો હોય

એવું લાગ્યું. મોંમાં ખોરાક લઈને દરમાં જતો જોયો.

દૂધરાજ (Paradise Flycatcher)ની એક જોડી ઊડાડી કરી જીવાત પકડતી હતી. કદાચ એટલામાં માળો બનાવે.

અધરંગ (Tickell's Blue Flycatcher) -૪.
પ્રજનન કરતી જોડી જોઈ. તેનો જુદા પ્રકારનો અવાજ પણ સાંભળ્યો.

શ્યામશિર કશ્યો (Blackheaded Cuckoo-Shrike)-૧. દૂરથી વારંવાર અવાજ સંભળાતો હતો. દૂરબીનથી જોયો.

નવરંગ (Indian Pitta) -૨. ઝાડીની અંદર ચાલ્યા ગયા.

કાબરો રાજાલાલ (Whitebellied Minivet)-૧ તેને જોયો તે આખો વિસ્તાર કાંટાળો હતો. શ્રી ડાંગરભાઈએ જણાવ્યું કે, શિયાળામાં આ જ જગ્યા પર ૨૦ થી ૨૫ કાબરો રાજાલાલનો રાતવાસો (Roosting) જોયેલો છે.

ભારતીય કુહૂકંક (Indian Cuckoo) -૨. બે પક્ષી સામસામે બોલતાં હતાં. દૂર ઝાડની ડાળી પર હતા, પરંતુ દૂરબીનથી જોઈ શકાતાં હતાં. (જુદા જુદા કુહૂકંકને દેખાવથી ઓળખવા લગભગ અશક્ય. તેમાંય દૂર હોય ત્યારે તો ખાસ. તેમની સાચી ઓળખ તેમના બોલવા ઉપરથી થાય તે લખવા જરૂરી છે. - લા.)

કંસારા (Coppersmith Barbet) -૩.

મોરબાજ (Crested Hawk Eagle) - ૧. આગળ જતાં વડના ઝાડ પરથી ઊડતો જોયો. બે - ત્રણ સીટી મારીને ચૂપ થઈ ગયો. એ જ ઝાડ પર એક જૂનો માળો જોવા મળ્યો.

નાના પતરંગા (Small Green Bee-eater) - ૩૦. સાંજે ૭ વાગે એક ટોળું ઝાડ પર રાતવાસો કરવા માટે બેઠેલું જોવા મળ્યું.

ચંદ્રોદય પછી થોડો સમય આરામ કરીને આગળ વધ્યા. રસ્તામાં ડાંગરભાઈએ એક ઝાડ પર હરિયલ (Yellowlegged Green Pigeon)નો માળો બતાવ્યો. હરિયલ માળામાં બેઠી હતી. તેને ખલેલ ન પહોંચાડી.

એની સામેના ઝાડ પર એક સફેદનેણ નાયણ (Whitebrowed Fantail Flycatcher)નો માળો હતો. વિડિયો કેમેરાની લાઈટ કરીને જોયું તો માળો ખાલી હતો. પરંતુ ડાળને સહેજ અડતાં તેમાં કંઈક ચળકતું હોય તેવું દેખાયું. ડાળ નમાવીને જોયું તો એક સાપ, કદાચ કાળોતરો (Common Krait) માળામાં ફીડલું વળીને બેઠો હતો. વચ્ચે એક ઈંડું પડ્યું હતું, બીજાં કદાચ ખાઈ ગયો હશે.

એના ફોટોગ્રાફ્સ લીધા. રાત્રે સવાદસે પરત ફર્યા.

અજિત ભટ્ટ, ડાંગરભાઈ, ડો. સ્નેહલ પંડ્યા
૧, ભારદ્વાજ, સરદારનગર-૧, નવા એસ.ટી. ડેપો પાસે, ધારી
જોશી બાગ, અમરેલી રોડ, ધારી ૩૬૫૬૪૧
ચિરંજીવી હોસ્પિટલ, કેરિયા રોડ, અમરેલી ૩૬૫૬૦૧

હનુમાનગાળાની મુલાકાત

તા. ૭ અને ૮ જૂન, ૨૦૦૬ના રોજ હું અને શ્રી નરેન્દ્ર જોટંગિયા ગીધના સર્વેક્ષણ માટે હનુમાનગાળા ગયેલા. તા. ૭મીની રાત્રિ હનુમાનગાળામાં વિતાવી. સવારમાં ઊઠતાંવેત જ મોરનું નૃત્ય જોવા મળ્યું! ત્યાં લગભગ ૫૦ જેટલાં મોર અને ઢેલ (Peafowl) હતાં. તે ઉપરાંત ૨૫ જેટલાં વનલેલાં (Jungle Babbler) અને ૭-૮ થોરિયા લેલાં (Common Babbler)નો કલશોર સાંભળ્યો. પીળક (Golden Oriole) પણ જોયું.

સવારના ૭-૩૦ કલાકે, હનુમાનગાળા પહાડ પર પહોંચ્યાં. અહીં ગીધનું કાયમી નિવાસસ્થાન છે, પરંતુ તે સમયે ત્યાં એક પણ ગીધ ન હતું.

અમે ત્યાંથી ૪ કિ.મી. દૂર આવેલા બગડાના માળે પર જવાનું વિચાર્યું. અહીં ઘટાટોપ જંગલ છે અને ભાદર નદીનું મૂળ છે. ત્યાં જતાં રસ્તામાં ૯-૩૫ કલાકે ચાર સફેદપીઠ ગીધ (Whitebacked Vulture) ઊડતાં ઊડતાં હનુમાન ગાળા તરફ જઈ રહેલા જોવા મળ્યાં. અમારું અભિયાન સફળ થયું હોય તેવું લાગ્યું. આ ઉપરાંત રસ્તામાં ચાતક (Pied Crested Cuckoo)ની એક જોડ પાંખરતી (mating) જોવા મળી.

‘બગડાનો માળ’ પહોંચ્યા ત્યાં બ્રાહ્મણી કાબર (Brahminy Myna) અને ઘૂંકિયા (Crow - Pheasant)ને ઝગડતાં જોયાં. તપાસ કરતાં જોવા મળ્યું કે ધાવડાના વૃક્ષમાં બ્રાહ્મણી કાબરનાં બચ્ચાં છે. તે વારંવાર ચાંચમાં ખોરાક લઈને આવતી અને તે પોલાણમાં જતી જોવા મળી દૂરદૂરથી કૂહુકંઠ (The Cuckoo)નો અવાજ ‘કક્-કૂ... કક્-કૂ’ એમ આવતો હતો. એક સાજડના વૃક્ષ પર શ્યામશિર કશ્યો (Blackheaded Cuckoo-Shrike) તેના મીઠા અવાજથી ધ્યાન ખેંચતો હતો. વડના ઝાડ પર ચાર - પાંચ શ્વેતનયના (White eye) ઊડાડિડ કરતી જોવા મળી. નવરંગ જોવાની ઈચ્છા પણ પૂર્ણ થઈ, નિરાંતે ચરતું નવરંગ (Indian Pitta) જોવા મળ્યું. પીપળાના ઝાડ પર બેઠેલી તૂઈ (Blossomheaded Parakeet) ચાર - પાંચ જોવા મળી. ત્રણથી ચાર દૂધરાજ (Paradise Flycatcher) ઘાસમાંની જીવાતો પકડવા

ઊડાડિડ કરતા હતા. (નર દૂધરાજના રંગ તથા પૂંછડીની વિગત લંબી હોત તો સાડું થાત. -લા.)

એક બાવળમાં ધ્યાન જતાં દૂરબીનથી જોયું તો લાલ ટપૂસિયા (Red Munia) ચારથી પાંચ જોવા મળ્યાં. ગીરમાં મેં ૧૦ વર્ષ બાદ તેમને જોયા; આનંદ થયો.

રસ્તામાં કંસારા (Coppersmith Barbet)નો એકધારો અવાજ બપોર થવાની સાક્ષી પૂરતો હતો. વગડાઉ ભડકિયાં (Rock Bush Quail) ફર...ર...ર કરતાં ઊડ્યાં. વૃક્ષોની છાયામાં બે થી ત્રણ અધરંગ (Tickell's Blue Flycatcher) જોયા, તેમ જ સફેદનેણ નાયણ (Whitebrowed Fantail Flycatcher) પણ અહીંથી તહીં ઊડી પોતાનું મધુરું સંગીત રેલાવતી હતી.

ત્યાંથી નદીના જ રસ્તે પરત ફર્યા. રસ્તામાં એક વૃક્ષ પર ચારથી પાંચ હરિયલ (Green Pigeon) બેઠેલાં જોયાં. હનુમાનગાળાની જગ્યા પાસે પહોંચતાં બે રાખોડી રામચકલી (Grey Tit) માળાની સામગ્રી લઈ જતી જોવા મળી. બે ગિરનારી કાગડા (Jungle Crow)ને પ્રસાદનું કોપરું ખાતા જોયા. દેવડ (Magpie Robin) અને દેવચકલી (Indian Robin) તો સામાન્ય રીતે જોવા મળે જ. હનુમાનગાળાની મુલાકાતમાં આટલાં બધાં પક્ષીઓ જોવા મળશે તેવી કલ્પના નહોતી.

અજિત ભટ્ટ
ધારી

વિવિધ નિરીક્ષણો

‘વિહંગ’ આવતું હતું તે પહેલાં પણ પક્ષીઓ જોવા ગમતાં. તેઓની સામાન્ય ઓળખ પડતી. નવું દેખાતું કોઈ પણ પક્ષી ‘ચકલું’ કહેવાતું! રસ, જ્ઞાનમાં પરિવર્તિત થાય તેનો આનંદ અદકો હોય છે. ‘વિહંગ’ના પ્રારંભથી અત્યાર સુધીના બધા જ અંકો તેની પૂરી વિગતો સાથે વાંચ્યું છું. એની પાછળ (birdwatching માટે) ખાઈખપૂરીને પડી નથી. હજુ એટલી ઓળખ નથી, પણ ગોરા ગામે જઈ ત્યારે એની સીમમાં દેખાતાં ધંખીઓ અને ‘વિહંગ’ તથા અન્ય ખરીદેલી ચોપડીઓ પરથી એની ઓળખ પાકી કરવાનું બને. ખેરખટ્ટો (Indian Treepie) જાણ કરીને પર્વેયું ખાવા આવે ત્યારે એનો ભુલંદ અવાજ માણવાની મઝા પડે. કપડવંજની સીમમાં કાળાકોશી (Black Drongo)નાં ઝુંડ દેખાય. ઘંટીટાંકણો (Hoopoe) તો ત્યાંના મારા ઘરની સામેના તાર ઉપર દર્શન કરાવવા આવતો! પક્ષીનોંધની વાત વાંચતી. ક્યારેક એવી નોંધ રાખવાનું મન પણ થતું. આ વખતે થોડુંક શક્ય બન્યું.

મારા ઘરની બહાર લટકાવેલ શીકામાં હમેશાં રોટલી, ભાત, ખીચડી, ભજિયાં કે હાંડવો ઢોકળાં નાખું. એનો લાભ લેનારા પંખીઓમાં કબર (Common Myna), ચકલી (House Sparrow), દરજીડો (Tailor Bird), કોયલ (Koel) (સામાન્ય રીતે ઝાડ પર દેખાય, પણ અહીં તો પાણી પર મઝાની હંમેશાં બેસી રહે), શકરખોરો (Purple Sunbird), મોર (Peafowl), બુલબુલ (Redvented Bulbul), લેલાં (babblers), તેતર (Grey Partridge), કાળોકોશી (Black Drongo) વગેરે. હમણાં મારું ધ્યાન ગયું કે ભાત ખીચડીની શોખીન ચકલીઓ પહેલાં ૨૦-૨૫ આવતી, હવે ૪-૬ જ જણાય છે!

છેલ્લા પાંચ-છ વર્ષથી ટિટોડી (Redwattled Lapwing)ની બે જોડી આવે છે. અહીં ઈંડાં મૂકે છે. બચ્ચાં થોડાં મોટાં થતાં ચાલ્યા જાય છે. ઈંડાં ઘણી વાર સમડી જેવા પંખી લઈ જતાં. ચાર ઈંડાં મૂકાય પણ બધાં જ બચ્ચાં જન્મી ન શકે. બચ્ચાં આવે પછી તો સમડીઓનું રીતસરનું આક્રમણ હોય. પોતાના શરીરમાં ઘુસાડી એનું રક્ષણ કરતી ટિટોડીને અમે જોતાં જ રહીએ. અમારા 'કમ્પાઉન્ડ'માં એક ટેકરો છે. તેના ઉપર એક જોડી હંમેશાં એપ્રિલમાં આવે અને મેમાં ઈંડાં મૂકે. સખત ગરમીમાં બન્ને નરમાદા વારાફરતી સેવે. એક ટપકતા નળ પાસે ગરમીથી અકળાઈને વારાફરતી આવે અને એ વખતે બીજી ટિટોડી સેવવા બેસે. હવે અમે પાણીની સંગવડ આપીએ છીએ. ક્યારા ભરી રાખીએ છીએ. પહોળા વાસણમાં પાણી રાખીએ છીએ.

આ વર્ષે (૨૦૦૬) પણ એક જોડ ટેકરા પર ઈંડાં સેવવા બેઠી. સમય નોંધ્યો નથી પણ કદાચ એપ્રિલમાં જ. ચાર ઈંડાં. ૧૮મેના રોજ એક બચ્ચું જોયું. કલાક બાદ બીજું, બપોરે ત્રીજું, ચોથું, બીજે દિવસે (૧૯ મે) સવારે જોયું. ત્રીજા દિવસ સુધી તો એમના વિકાસ પરથી પહેલું, બીજું એમ ઓળખી શકાતું. સમડીથી - કાગડાથી બચાવવા અમારો પ્રયાસ પણ હતો. છતાં ચોથે દિવસે એક બચ્ચું અને પાંચમે દિવસે બીજું બચ્ચું શિકાર બની ગયાં. આ બચ્ચાંના જન્મ બાદ, બીજી ટિટોડીની જોડ આવી ગઈ. આ જોડ આ જ સ્થળે ઈંડાં મૂકતી નથી. એ તો હોસ્ટેલના પાછળના ભાગે તદ્દન જમીન પર - વૃક્ષ નીચે જ મૂકે છે. હજુ એનાં ઈંડાં મુકાયેલાં જોયાં નથી. પેલાં બે બચ્ચાં આજે ૮ દિવસનાં થયાં છે. ટિટોડી એને લઈને ફરવાનો વ્યાપ વધારી રહી છે. બેત્રણ દિવસમાં જવાની તૈયારી કરશે. જવાની હોય એના આગલા દિવસે તે બોર્ડિંગના દરવાજા સુધી ઘડી ઘડી બચ્ચાં લઈને જાય છે. એ ક્યારે

ઊડી જાય છે એની ખબર પડતી નથી. આ વખતે ધ્યાન રાખીશું.

પ્રશ્ન થાય છે - આ જોડ જે દર વખતે આવે છે તે એની એ જ હશે કે તેનાં મોટાં થયેલાં બચ્ચાં હશે?

રસીલા કડિયા

એસ.એમ.જૈન બોર્ડિંગ, ટી.વી.ટાવર સામે, ડ્રાઈવ ઈન રોડ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૫૪

કબૂતરમાં રીસામણાં-મનામણાં?

મારી સામેના મકાનની બારી ઉપર ચારેક કબૂતર બેઠાં હતાં. તેમાં એક નર-માદાની જોડી હોય તેમ લાગ્યું. નર ઘૂઘવાટ કરી માદાને રીઝવવા લાગ્યો. માદા રીઝાઈ ખરી. પછી તે નરે પાંખરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ માદાએ જાણે કે રમત શરૂ કરી અને નરને સફળ ન થવા દીધો. થોડી સેકન્ડો નર પ્રયત્ન કરતો રહ્યો, પછી નર સામેની પાળીએ જઈને બેઠો. ત્યાર બાદ માદા જાણે કે તેને મનાવવા ગઈ પણ નરે મચક ન આપી! તે રીસાઈ ગયો હશે? (વન્ય પંખીઓમાં રીસામણાં મનામણાં હોય છે કે નહીં તેવા કિસ્સા ખાસ જોવામાં આવ્યા નથી. એક પાળેલા પોપટના કિસ્સામાં તેવું બનેલું ખરું. એક મિત્રે પોપટ પાળેલો. મિત્ર ઓફિસ જાય ત્યારે તેને વહાલથી બોલાવીને જાય. સાંજે આવે ત્યારે સવારની માફક તેને બોલાવે અને પછી જ બૂટ-મોજાં ઉતારે. એક સાંજે તેમ કરવાનું ચૂકી ગયા. થોડી વારે તે યાદ આવતા પોપટને વહાલ કરવા ગયા. રોજની માફક તેને પ્રેમથી બોલાવ્યો, પણ તે તો મોઢું ફેરવીને બીજી બાજુ જતો રહ્યો. મિત્રે ખૂબ મનાવ્યો પટાવ્યો, વહાલ પણ કર્યું. ત્યારે માંડ તે રીઝાયો અને પૂર્વવત્ બોલવા લાગ્યો. તમે જણાવેલ કિસ્સામાં નર રીસાઈ ગયો હોય તેવું લાગે છે. - લા.)

જિતુ પુરોહિત

'ચંદ્રમૌલિ', સરદારનગર, કેશોદ ૩૬૨૨૨૦

ખીજડિયામાં પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૬-૯-૨૦૦૬ના રોજ ખીજડિયા પક્ષી અભયારણ્યની મુલાકાત લીધી. આ મુલાકાત દરમ્યાન નિહાળેલાં પક્ષીઓની નોંધ નીચે મુજબ છે.

મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Great Crested Grebe) ૧, સર્પત્રીવ (Darter) ૩૧, નાનો કાજિયો (Little Cormorant) ૨૩, ભગતડું (Coot) ૩, શ્વેતપંખ જલમાંજર (Pheasant-tailed Jacana) ૧, ટીલિયાળી બતક (Spotbill Duck) ૪, ટીલિયો (Ruff and Reeve) ૮,

ખલિલી (Curllew) ૪, કબૂત બગલો (Grey Heron) ૨, નડી બગલો (Purple Heron) ૨, દરિયાઈ બગલો (Indian Ruff Heron) ૨, કાબરો કલકલિયો (Pied Kingfisher) ૧, કલકલિયો (Whitebreasted Kingfisher) ૧, મોટો ગડેરો (Blacktailed Godwit) ૪.

કે.ડી.નિમાવત

ખીજડિયાની મુલાકાત

તા.૨૪-૧૧-૦૬, શુક્રવારના રોજ ખીજડિયા પક્ષીઅભયારણ્ય (ધુંવાવ વોચ ટાવર તરફ)ની મુલાકાત લીધેલ. મુલાકાત દરમિયાન નિહાળેલ પક્ષીઓની નોંધ નીચે પ્રમાણે છે :

મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Great Crested Grebe) - ૮, દૂધરાજ (Paradise Flycatcher) - ૧, નાની ડૂબકી (Little Grebe) - ૨, સર્પગ્રીવ (Darter) - ૩૫+, નાનો કાજિયો (Little Cormorant) - ૬૦+, કાબરો કલકલિયો (Pied Kingfisher) - ૨, નકટા (Comb duck) - ૪૦+, ભગતડું (Common Coot) - ૫૨, જલમુરઘી (Common Moorhen) - ૯, સફેદછાતી સંતાકૂકડી (Whitebreasted Waterhen) - ૫, દરિયાઈ બગલો (Reef Heron) - ૧, કુંજ (Common Crane) - ૧૨.

તા.૨૬-૧૧-૦૬, રવિવારના રોજ થોળ પક્ષી અભયારણ્યની મુલાકાત લીધેલ. મુલાકાત દરમિયાન નિહાળેલ પક્ષીઓની નોંધ નીચે પ્રમાણે છે :

ટીલિયો (Ruff) - ૧૦૦૦+, કુંજ (Common Crane) - ૪૦૦+, ગાજહંસ (Greylag Goose) - ૧૪૦+, ધોળી કાંકણસાર (White Ibis) - ૮, સીગપર (Pintail) - ૧૫૦+, રાખોડી કારચિયા (Common Pochard) - ૧૦૦+, ભગવી સુરખાબ (Ruddy Shelduck) - ૨૫૦+, ગયણો (Shoveller) - ૧૫+, નાની મુરઘાબી (Common Teal) - ૨૦+, કાબરા કારચિયા (Tufted Pochard) - ૪, નાની ડૂબકી (Little Grebe) - ૧, સર્પગ્રીવ (Darter) - ૨, નાનો કાજિયો (Little Cormorant) - ૬૦+, મોટો કાજિયો (Large Cormorant) - ૧, નાનો કલકલિયો (Common Kingfisher) - ૧, નકટા (Comb Duck) - ૫૦+, ભગતડું (Common Coot) - ૧૦, ચમચા (Spoonbill) - ૧૦, ટપૂસિયું (Whitethroated Munia) - ૧૫+, ધાનચિડિ (Pipit) - ૬.

કે.ડી.નિમાવત

ડી/૪૧, સેન્ટ્રલ ગવર્નમેન્ટ ક્વાર્ટર્સ, નારણપુરા, અમદાવાદ-૧૩

‘ઉમરા’ના ઓવારા પર પક્ષીનિરીક્ષણ

સુરતના તાપી કિનારાના ઉમરા ગામના ઓવારા પર નિયમિત પક્ષીનિરીક્ષણ કરી વર્ષ ૨૦૦૫માં તા.૧૮-૫-૨૦૦૫થી ૧૯-૬-૨૦૦૫ સુધીના સમયગાળામાં નાના હંજ (Lesser Flamingo)ની તેમ જ વર્ષ ૨૦૦૬માં તા.૬-૫-૨૦૦૬ થી તા.૨૬-૫-૨૦૦૬ના સમયગાળામાં નાના હંજ અને મોટા હંજ (Flamingo)ની રોજેરોજની સંખ્યાની માહિતી એકત્ર કરી હતી. આ માહિતી નીચેના કોષમાં દર્શાવી છે.

વર્ષ ૨૦૦૫ તારીખ	નાના હંજ	વર્ષ ૨૦૦૬ તારીખ	નાના હંજ	મોટા હંજ
૧૮-૫-૦૫	૧૧	૬-૫-૦૬થી		
૧૯-૫-૦૫	૧૧	૧૭-૫-૦૬	૧૧	-
૨૦-૫-૦૫થી		૧૮-૫-૦૬	૨૫	-
૨૯-૫-૦૫	૧૧	૧૯-૫-૦૬	૨૩	-
૩૦-૫-૦૫	૨૧	૨૦-૫-૦૬	૨૦	-
૩૧-૫-૦૫	૨૪	૨૧-૫-૦૬	૮	-
૧-૬-૦૫	૩૦	૨૨-૫-૦૬થી		
૨-૬-૦૫	૨૯	૨૫-૫-૦૬	૨૫	-
૩-૬-૦૫	૨૪	૨૬-૫-૦૬થી		
૪-૬-૦૫	૨૭	૩૧-૫-૦૬	૨૬	૨
૫-૬-૦૫	૨૮	૧-૬-૦૬	૨૬	૫
૬-૬-૦૫	૨૦	૨-૬-૦૬થી		
૭-૬-૦૫	૨૭	૪-૬-૦૬	૮	૨
૮-૬-૦૫	૨૮	૫-૬-૦૬	૨	૧
૯-૬-૦૫	૨૯	૬-૬-૦૬થી		
૧૦-૬-૦૫	૨૯	૧૧-૬-૦૬	૪	૨
૧૧-૬-૦૫થી		૧૨-૬-૦૬	૫	૨
૧૫-૬-૦૫	૩૪	૧૩-૬-૦૬થી		
૧૬-૬-૦૫	૧૫	૧૬-૬-૦૬	૬	૨
૧૭-૬-૦૫	૧૧			
૧૮-૬-૦૫	૮			
૧૯-૬-૦૫	૩			

- છેલ્લાં બે વર્ષના પક્ષીનિરીક્ષણ દરમિયાન ‘ઉમરા’ના ઓવારા પર જોયેલાં પક્ષીઓ પૈકી તા.૧૬-૬-૦૬ના રોજ અમે ૧૫ ચમચા (Spoonbill) જોયા હતા, જે બે વર્ષની નોંધમાં સૌથી વધુ સંખ્યા છે. તા. ૨૩-૫-૦૬ના રોજ અહીં અમે સૌથી વધુ સંખ્યામાં પક્ષીઓની નોંધ કરી હતી, જે નીચે મુજબ છે.

ધોળી કાંકણસાર (White Ibis) ૧૫૦, પીળીયાંચ ઢોંક (Painted Stork) ૨૧, દરિયાઈ બગલો (Reef Heron) ૧૦, ચમચા (Spoonbill) ૧૦, ઊલટીયાંચ (Avocet) ૩૦, ટીલિયાળી બતક (Spotbill Duck) ૪૦, ગજપાઉં (Blackwinged Stilt) ૭૦.

ટ્રેનમાંથી પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૨-૬-૦૬ના રોજ અમદાવાદ જતી વખતે વડોદરાથી અમદાવાદની વચ્ચે ટ્રેકની નજીક મોટા તળાવમાં આશરે ૩૦૦ જેટલાં મોટાં હંજ (Flamingo) જોયા. તે ઉપરાંત આ તળાવમાં મોટો ધોળો બગલો (Large Egret), ઢોર બગલો (Cattle Egret), કાણી બગલી (Pond Heron), ધોળી કાંકણસાર (White Ibis) વગેરે પક્ષીઓ પણ જોયાં.

કેતકી અને કીર્તિ
નેચર ક્લબ, સુરત

વિવિધ સ્થળોએ પક્ષીનિરીક્ષણ

- હિંગોળગઢ ખાતે યોજાયેલા શિબિરમાં તા. ૨૨-૧૨-૦૫ના રોજ ભીમકૂઈ પાસે શ્રી શત્રુઘ્નભાઈ ઝેબલિયા અને શ્રી બાલાભાઈ સાથે પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું. જોયેલાં પક્ષીઓ નીચે પ્રમાણે છે.

બુલબુલ (Redvented Bulbul), કાણી બગલી (Pond heron), કબૂત બગલો (Grey Heron), નીલ જલમુરઘો (Purple Moorhen), તાડી અબાબીલ (Palm Swift), શોભિગી (Common Iora), કંસારો (Coppersmith Barbet), ખેરખટ્ટો (Indian Tree pie), ઘૂંકિયો (Coucal), સુગરી (Baya Weaver Bird), ચાપ (Roller), નાનો પતરંગો (Small Green Bee-eater), દેવચકલી (Indian Robin), ગિરનારી કાગડો (Jungle Crow), હોલો (Ring Dove), તલિયો હોલો (Spotted Dove), અધરંગ (Tickell's Blue Flycatcher), હોલી (Little Brown Dove), ટિટોડી (Redwattled Lapwing), પાનપટ્ટાઈ (Marsh harrier), વનલેલું (Jungle Babbler), કાળો કોશી (Black Drongo), મોર (Peafowl), પચનક લટોરો (Bay-backed Shrike), જલમુરઘી (Moorhen).

‘પક્ષી-સંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાત’ની વાર્ષિક સભા સમયે પરિએજ ખાતે તા. ૧-૧-૨૦૦૬ના રોજ નિહાળેલાં પક્ષીઓની યાદી નીચે મુજબ છે.

કાળો જલમાંજર (Bronzewinged Jacana),

લાલ ટપૂસિયું (Red Munia), ફડક ફૂટકી (Ashy Wren Wabler), રાખોડી કારચિયા (Common Pochard), વન લેલાં (Jungle Babbler), મોટો ધોળો બગલો (Large Egret), વચેટ ધોળો બગલો (Median Egret) નાનો ધોળો બગલો (Little Egret), કાણી બગલી (Pond Heron), ગચણો (Shoveller), મોટો કાજિયો (Cormorant), પાન પટ્ટાઈ (Marsh Harrier), નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis), કાળી કાંકણસાર (Black Ibis), ધોળી કાંકણસાર (White Ibis), ઘંટીટાંકણો (Hoopoe), સુગરી (Baya Weaver Bird), ગિરજા (Cotton Teal), ચેતપાંખ જલમાંજર (Pheasant-tailed Jacana), શકરખોરો (Purple Sunbird), ટિટોડી (Redwattled Lapwing), પતરંગો (Small Green Bee-eater), કાગડો (House Crow), ઘૂંકિયો (Coucal), તારોડિયાં (Wiretailed Swallow), પીળક (Golden Oriole), ધોળી વાબગલી (Gullbilled Tern), કાળો કોશી (Black Drongo), સારસ (Sarus Crane) ૨ પુષ્પ અને ૨ અપરિપક્વ એમ કુલ ૪, નીલ જલમુરઘો (Purple Moorhen), રણબુલબુલ (White-cheeked Bulbul), ગિરનારી કાગડો (Jungle Crow), નાની રૂબકી (Little Grebe), ઢોર બગલો (Cattle Egret), ઘૂંકિયો લટોરો (Grey Shrike), પચનક લટોરો (Baybacked Shrike), ફાટીયાંચ ઢોંક (Openbill Stork), કલકલિયો (Whitebreasted Kingfisher), કાબરો કલકલિયો (Lesser Pied Kingfisher), પીતશિર પીળકિયો (Yellowheaded Wagtail), બુલબુલ (Redvented Bulbul), નડી બગલો (Purple Heron), ભગતડું (Coot), ગજપાઉં (Blackwinged Stilt), નીલકંઠ (Bluethroat), પાન ફંડકફૂટકી (Plain Wren Warbler), લુહાર (Gadwall), પિયાસણ (Wigeon), વૈયું (Rosy Pastor), ગાજહંસ (Greylag Goose), નાની રૂબકી (Little Grebe), કાળીડોક ઢોંક (Blacknecked Stork), ભગવી સુરખાબ (Ruddy Shelduck), કૈંચીપૂંછ તારોડિયું (Redrumped Swallow), ચેતવા (Garganey).

આ પક્ષીઓ ડો. ઈન્દ્ર ગઢવી, શ્રી દુષ્યંતસિંહ ઝાલા તથા શ્રી દર્શનભાઈ સાથે નિહાળેલાં.

- તા. ૨૨-૧-૦૬ના રોજ શ્રી પી.પી.ડોડિયા તથા શ્રી લાડુમોર સાથે મહુવાથી ૧૫ કિ.મી. દૂર આવેલ

સમઢિયાળાના બંધારામાં નીચે પ્રમાણેનાં પક્ષીઓ નિહાળ્યાં:

નાનાં હંજ (Lesser Flamingo) ૧૩૪, ગુલાબી પેણ (Rosy Pelican) ૨૮, ભગતડું (Coot) ૨૫૦+, કૈંચીપૂંછ વાબગલી (Indian River Tern) ૩૯, લડાખી ધોમડા (Brownheaded Gull) ૭, ચમચા (Spoonbill) ૬૨, મોટો કાજિયો (Large Cormorant), કાણી બગલી (Pond Heron) ૮, ટિટોડી (Redwattled Lapwing) ૨૫, રાખોડી કારચિયા (Common Pochard) ૧૦ થી ૧૫, ભગવી સુરખાબ (Ruddy Shelduck) ૭૫, નાનો કાજિયો (Little Cormorant) ૧૭, દરિયાઈ બગલો (Reef Heron) ૩, નાનો ધોળો બગલો (Little Egret), મોટો ધોળો બગલો (Large Egret) ૪, ગચણો (Shoveller) ૨૫૦+, નાની ડૂબકી (Little Grebe) ૨૫૦+, પિયાસણ (Wigeon) ૪૦, લુહાર (Gadwall) ૨૫૦+, ગજપાઉ (Blackwinged Stilt) ૨૦, નાની મુરઘાબી (Common Teal) ૪૦૦, પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork) ૨૮, પીળકિયા (Yellow Wagtail) ૭, કાળી કાંકણસાર (Black Ibis) ૨૦, ઢોંગીલી (Sand Plover), કાંઠલાવાળી નાની ઢોંગીલી (Little Ringed Plover) ૧૦, વણઓળખાયેલા ગડેરા (Unidentified Godwit) ૨૫૦, નકટા (Comb Duck) ૨૦, નીલ જલમુરઘો (Purple Moorhen) ૩, કાળાપગ કીચડિયો (Little Stint) ૧, દરિયાઈ તુતવારી (Terek Sandpiper) ૫, નાનો લીલાપગ (Marsh Sandpiper) ૫, સીંગપર (Pintail) ૮૦, કબૂત બગલો (Grey Heron) ૫, કાળું વૈયું (Common Starling) ૩, પાનપટ્ટાઈ (Marsh Harrier) ૧.

- તા. ૨૯-૧-૦૬ના રોજ મહુવાથી ૧૮ કિ.મી. દૂર આવેલ નિકોલ બંધારા પર શ્રી પી.પી.ડોરિયા સાથે નીચે મુજબનાં પક્ષીઓ નિહાળ્યાં:

સીંગપર (Pintail) ૮, નકટા (Comb Duck) ૭૦, મોટો કાજિયો (Cormorant) ૧૪, ચમચા (Spoonbill) ૩૦, મોટો ધોળા બગલો (Large Egret) ૩, ગચણો (Shoveller) ૩૦, નાની મુરઘાબી (Common Teal) ૨૦, ટીલિયાળી બતક (Spotbill Duck), હંજ (Common Crane) ૪૦૦, ખલિલી (Curlew) ૨, પિયાસણ (Wigeon) ૫૬, ભૂલામણી ઢોંગીલી (Kentish Plover) ૫, મોટો ચકવો (Great Stone Curlew) ૨, દરિયાઈ બગલો (Indian Reef heron)

૨, નાની ડૂબકી (Little Grebe) ૧, કાચબરંગી (Turnstone) ૧૨, નીલ જલમુરઘો (Purple Moorhen) ૫૦, સફેદછાતી સંતાકૂકડી (Whitebreasted Waterhen) ૧, પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork) ૧, વણઓળખાયેલ તુતવારી (unidentified Sandpiper), વણઓળખાયેલી ઢોંગીલી (unidentified Sand Plover), પાનપટ્ટાઈ (Marsh Harrier).

દિશા, હેતલ, અન્નપૂર્ણા, રુચિ દવે
ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ, તળાજા

ગરમાળાનું ઝાડ અને પાણીની પરબડી

મારા ઘરના આંગણામાં ગરમાળાનું ઝાડ છે.

અત્યારે (તા. ૧૫-૫-૦૬ના રોજ) સવારે તેના પીળાં ફૂલો મારા ઘરની શોભા વધારી રહ્યાં છે. આ ઝાડ પર મેં પાણીની પરબડી અને પંખીઓના ચણ માટે છાબડી બાંધેલી છે. આ ચણ ખાવા બુલબુલ (Redvented Bulbul), લેલાં (Babbler), કાબર (Common Myna), ચકલીઓ (House Sparrow) અને અનેક નવાં નવાં પક્ષીઓ આવે છે. કબૂતર સુઢાં ત્યાં આવે છે. ખિસકોલી પણ પૂંછડી ઊંચી નીચી કરતાં રોટલીના બટકાને ઉભડક બેસી બે પગના પંજમાં પકડી 'કરર કરર' કરતાં ખાતી હોય છે.

વચ્ચે એક ખેરખટ્ટો (Treepie) પણ તેના ધારદાર ઘોઘરા અવાજથી બંડ પોકારતો આવતો. સવારના પહોરમાં મને પરાણે ઊઠાડે જ છૂટકો કરતો, કારણ કે હું જાગું તો જ તેને ખાવાનું મળે તેવી સમજદારી ભાઈની! પણ હમણાં હમણાં આ ભાઈ દેખાતા નથી. કેમ? કોને ખબર?

બે ત્રણ અઠવારિયે પાણીની પરબડી સાફ કરું છું. તેમાં લીલ જામી જાય છે. (બેત્રણ અઠવારિયે નહીં, બેત્રણ દિવસે સાફ કરો તો સાફું. - લા.)

પંખીઓ જોવાની મજા પડે છે. બુલબુલ બહુ ચંચળ, કાબર, લેલાં નિરાંતવાળા. કબૂતર અને ખિસકોલી થોડોઘણો અવાજ સાંભળી ભાગે.

અત્યારે તો ગરમાળાના ઝાડ પર પુષ્કળ ફૂલો હોવાથી સવારના પહોરમાં ભમરાનો ગુંજારવ એવો સરસ સંભળાય છે કે મજા આવી જાય!

મારી એવી ટેવ છે કે સવારના જાગું એટલે તરત જ પરબડીમાં પાણી ભરું. પછી રોટલી-રોટલા છાબડીમાં નાંખું, ચોળીને સ્તો. કબૂતરને ફળિયામાં ચણ નાંખું. પછી જ દાતણ પાણી. આમ કરવાથી મનમાં શાંતિ અને સંતોષ મળે છે.

ગોવિંદભાઈ બારૈયા

ખાખરિયા (ખોડિયાર મંદિર), તા.શિહોર, જિ. ભાવનગર

યજમાન માબાપ

નળસરોવર ચેકપોસ્ટ પાસેના ક્વાર્ટર્સના આંગણામાં વનલેલાં (Jungle Babbler)ના ટોળા સાથે ફરતું એક ચાતકનું બચ્ચું, પણ કદમાં લગભગ પુષ્પ જેવડું - અપુષ્પ ચાતક કહી શકાય, તે જોવા મળ્યું. લલેડાં આ ચાતકને ખોરાક ખવડાવતા હતાં. માળા માટે પરોપજીવી (nest parasites) ચાતકનાં યજમાન પક્ષીઓમાં લલેડાં મુખ્ય/મોખરે છે. લગભગ પાંચ વર્ષના સમયગાળા બાદ આ પ્રકારે લલેડાં વચ્ચે ચાતકનું બચ્ચું જોવા મળ્યું. સમય ૧૫-૩૦, તા. ૨૯-૧૦-૨૦૦૬.

ઉદય વોરા

૧૬૮, સ્ટીટ હોમ એપા., સેક્ટર ૨૯, ગાંધીનગર ૩૮૨૦૨૯

કાગડાની કરામત

પક્ષી જગતની દંતકથાઓમાં કહેવાય છે કે કાગડો એ સૌથી ચતુર પક્ષી છે અને કાગડાની ચતુરાઈ આગળ દુનિયાનાં બધાં જ પક્ષીઓ પાંગળા છે. તા. ૧૫-૬-૦૫ના દિવસે મેં પ્રત્યક્ષ નિહાળેલો એક બનાવ આ દંતકથાની સાક્ષી પૂરે છે. તે દિવસની સમીક્ષાએ ૬-૪૦ વાગ્યે નળસરોવર પક્ષીઅભયારણ્યની ચોકડી પાસેથી હું નળસરોવર તરફ પ્રયાણ કરતો હતો. અચાનક મારી નજર એક બાજુ પર પડેલી સાયકલ પર ગઈ. ધ્યાનથી જોતાં માલૂમ પડ્યું કે, સાયકલના પાછલાં કેરિયર પર સખત રીતે બાંધેલી કાથીને એક કાગડો ખોલવા મથતો હતો. મારા અનુમાન અને અનુભવ મુજબ એક પક્ષી માટે આ એક તદ્દન અશક્ય કામ હતું. છતાં પણ મારા આશ્ચર્ય સાથે ઘણી મહેનતને અંતે (૧૦-૧૫ મિનિટ) કાગડાએ કાથી ખોલીને અશક્ય કામ કરી બતાવ્યું. કાથી ખોલ્યા બાદ, ચાંચ અને નહોરની મદદથી કાગડાએ કાથીના તાંતણાઓ ઉકેલવા માંડ્યાં. લગભગ ૩ ફૂટ જેટલી લાંબી કાથીને સંપૂર્ણપણે ઉકેલ્યા બાદ કાગડો, પાસે આવેલ એક પાણીના ખાબોચિયા પાસે કાથી લઈ ગયો. ત્યાર બાદ, તે કાથીના તાંતણાને વારાફરતી પાણીમાં બોળીને પાસે આવેલા લીમડાના ઝાડ પર લઈ જતો હતો. સાવચેતીપૂર્વક (કાગડાને ખ્યાલ ન આવે તે રીતે) લીમડાના ઝાડ પાછળ જઈને હું ઊભો રહ્યો. થોડી વારમાં કાગડાની ચતુરાઈનું પ્રદર્શન છતું થયું. ધ્યાનથી જોતાં માલમ પડ્યું કે, તે લીમડાના ઝાડ પર કાગડાનો માળો હતો અને તે માળામાં કાગડો એક પછી એક પાણીમાં પલાળેલા કાથીના તાંતણા મૂકતો ગયો. આમ લગભગ ૩૦ થી ૩૫ મિનિટ સુધી ચાલ્યું. સમગ્ર ઘટનાને અંતે કાગડાએ તે માળામાં વિશ્રામ લીધો. 'બાયનોક્યુલર'ની મદદથી જોતાં જણાયું કે,

કાગડાનો માળો લીમડાની સૂકી ડાળીઓ તેમજ નાળિયેરના સૂકા રેસાઓથી બનેલો હતો.

આ સમગ્ર ઘટનાનું અવલોકન કર્યા બાદ હું એ નિષ્કર્ષ પર આવ્યો કે, ઉનાળાની આ કાળઝાળ ગરમીથી બચવા કદાચ કાગડાએ આ કરામત કરી હોય. ભીની કાથીના સહારે તે માળામાંનું વાતાવરણ ભેજવાળું રાખી શકે અને અસહ્ય ગરમીમાં થોડી રાહત મેળવી શકે.

- જોડી બનાવવામાં હરિકાઈ

તા. ૧૦-૭-૦૬ના રોજ સવારે ૧૧-૩૦ વાગે હું નળસરોવર પક્ષીઅભયારણ્યના પ્રવેશદ્વારની સામે આવેલાં 'ગ્રીનપાર્ક'માં બેઠો હતો. અચાનક લીમડાના ઝાડ પરથી કોઈક પક્ષીનો વિચિત્ર અવાજ સંભળાયો. ધ્યાનથી જોતાં માલૂમ પડ્યું કે, તે પીળક (Golden Oriole) હતાં. કુલ ત્રણ પીળકમાંથી બે માદા અને એક નર હતાં. શરૂઆતમાં હું આ સમગ્ર ઘટનાથી અજાણ હતો, પરંતુ થોડી વાર બાદ મને લાગ્યું કે પીળકની જોડીમાંના નર તરફ એક બીજી માદા આકર્ષાઈ હતી, જે નરની નજીક આવવા પ્રયત્ન કરતી હતી. જેથી નર સાથે હંમેશા રહેતી માદા બહારથી આવેલી માદા સાથે ઝઘડતી હતી. તેની આ વર્તણૂક લગભગ ૧૦ થી ૧૫ મિનિટ સુધી અવિરતપણે ચાલુ રહી, જે દરમિયાન મૂળ માદાએ બહારથી આવેલી માદાને ચાંચો મારીને સખત ઘાયલ કરી દીધી હતી. આ સમગ્ર ઘટના પીળકનો નર મૂક બનીને નિહાળતો રહ્યો. અંતે બહારથી આવેલી માદા થાકીને, હારીને, ચિચિચારી પાડતી તે સ્થળ છોડી ગઈ.

- વગડાઉ બિલાડો અને કાળી કાંકણસાર

તા. ૧૭-૮-૦૬ના રોજ સાંજે ૬-૧૦ વાગે વેકરિયા ગામ તરફથી નળસરોવર પક્ષીઅભયારણ્ય તરફ હું આવતો હતો. થોડે દૂર ચાલતા એક વગડાઉ બિલાડાને રસ્તા પરથી પસાર થતો જોયો. ધીમે ધીમે તે નજીક આવેલા ગુલમહોરના વૃક્ષ પર ચડી ગયો. કુતૂહલવશ હું થોડી વાર ત્યાં થોભી ગયો. જોયું તો, ઝાડની ટોચ પર કાળી કાંકણસાર (Black Ibis)નો માળો હતો, જેમાં તે બેઠી હતી. સાથે એક બચ્ચું પણ હતું. કાંકણસારને ખબર ન પડે તેમ વગડાઉ બિલાડો ધીમેથી તેના માળા સુધી પહોંચી ગયો અને બચ્ચાને પકડી લીધું. પરંતુ આ જોતાં જ કાંકણસારે બિલાડાને ચાંચ મારવાનું શરૂ કરી દીધું. જેથી સતત ચાંચોનાં પ્રહારથી બિલાડાએ બચ્ચાને છોડી દીધું અને બચ્ચું જમીન પર પડીને મરી ગયું. વિકરેલા બિલાડાએ પોતાનો હાથમાં આવેલો શિકાર ગુમાવી દેતા મોંમાં આવેલો કોળિયો ઝૂંટેવાઈ જવાની આક્રમક લાગણી સાથે કાંકણસાર પર વળતો પ્રહાર કરીને

તેને પણ સખત ઘાયલ કરી. થોડી વારની લડાઈ બાદ બિલાડાએ કાળી કાંકણસારને મોતને ઘાટ ઉતારી દીધી. મૃત કાંકણસારને મોંઢામાં લઈને ત્યાર બાદ તરત જ ઝાડ પરથી નીચે ઊતરીને વગડા તરફ વાટ પકડી.

ઉપરોક્ત ત્રણેય ઘટનાઓ સંબંધિત મારાં વિચારોને એક લેખરૂપી ઓપ આપવા તેમજ કંડારવા માટે હું શ્રી હિરેન સોની (પક્ષીનિરીક્ષક, આણંદ)નો હૃદયપૂર્વક ખૂબ ખૂબ આભાર માનું છું.

કાસમ સમા

નળસરોવર પક્ષીઅભયારણ્ય

મુ.પો. વેકરિયા, તા.આણંદ, જિ. અમદાવાદ

સુરતની આજુબાજુનાં પક્ષીઓની નોંધ

૨૦-૮-૦૬ના રોજ સુરતની કરીમાબાદ સોસાયટીની આસપાસના આકાશમાં ૭૦૦ જેટલી સમડી જોઈ, જે દર એકાદ બે વર્ષે નિયમિત ચોમાસામાં જોવા મળે છે. આ વખતે દાંડી રોડ (સુરત) પર એક જ જગ્યાએ જલમુરઘા (Water Cock)નો અવાજ ય જુલાઈએ સંભળાયો. એ સિવાય ક્યાંય જોવા મળ્યા નહિ. સુરંગી પાનબગલી (Chestnut Bittern), પીળી પાનબગલી (Yellow Bittern), ૨ - ૨ જોવા મળી. ચોમાસા દરમ્યાન તા. ૧૦-૧૧-૦૬ના રોજ ડુમસ ખાતે રાખોડીશિર મેના (Greyheaded Myna) ૧૦, એક સાથે સૂકા ઝાડ પર જોઈ જે અગાઉ ડૉ. બકુલ ત્રિવેદીએ ૨ વખત અહીં નોંધી હતી પણ મને ખૂબ રજળપાટ કરવા છતાં જોવા મળી ન હતી. કાબરા પીદા (Pied Bush Chat)ની માદાને ડુમસના રસ્તે જીવાત પકડતા નજીકથી જોઈ. ચટકી માખીમાર (Redbreasted Flycatcher) આ વખતે સહજ જોવા મળે છે. સુરત ખાતેના સ્નેહલભાઈના ફાર્મમાં ૨ નર અને ૩ માદા જોઈ.

૭-૧૧-૦૬ના રોજ ડાંગની મુલાકાત લેતા, ત્રણ નર શામા (Shama) સાથે જોઈ, તેમાં એક, દૂરથી માદા સાથે સૂર પૂરાવતો ગાતો જોવા મળ્યો. ૨ રાખોડી ચિલોત્રા (Grey Hornbill) જોયા. એક કીડીવર લક્કડખોદ (Rufous Woodpecker) કે..કે..કે.. કરતો સરસ ઊડતો નીકળ્યો અને એક લાલપીઠ સોનેરી લક્કડખોદ (Larger Golden Woodpecker) જબરજસ્ત અવાજ કરતો ૧૦ ફૂટ નજીક થડ પર આવવાને બેસીને ઊડીને જતો રહ્યો.

મુકેશ ભટ્ટ

સારસ, ૧૦૧, ૫રતી એપાર્ટ. પાસે, ચંદન પાર્ક સામે,
સીટીલાઈટ રોડ, સુરત ૩૯૫૦૦૭

અમદાવાદ પાસે બગલાની માળાવસાહત

અમદાવાદ શહેરથી લગભગ દસેક કિ.મી.ના અંતરે સાણંદ તાલુકાનું ગોધાવી ગામ આવેલું છે. તા. ૧૨-૧૧-૨૦૦૬ના રોજ અમે 'પરમ અમદાવાદ'ના અન્વયે (લાલસિંહદાદા, બકુલભાઈ તથા અન્ય મિત્રો) બધાં ગોધાવી ગામ (બોપલ-ઘૂમા રોડ પર આગળ જતાં જમણી બાજુ)ના સીમતળાવ પર પક્ષીનિરીક્ષણ માટે એકઠાં થયાં હતાં. તળાવનાં ધોબીઘાટ પાસે આવેલાં દેશી બાવળ પર ફાટીયાંચ ઢોંક (Openbill Stork)ના ૩૦ થી વધારે માળા આવેલા હતા, જેની આસપાસ ૬૫ જેટલા ફાટીયાંચ ઢોંકના મોટાં બચ્ચાં (Juvenile) જોવા મળ્યાં. માળાની સંખ્યા અને મોટાં બચ્ચાંની સંખ્યાનું પ્રમાણ જોતાં આ સ્થળ ખૂબ જ મહત્વનું ગણી શકાય. આ ઉપરાંત ધોળી કાંકણસાર (White Ibis) - ૧૮, ફાટીયાંચ ઢોંક - પુષ્ક ૪૫, વચેટ કાજિયા (Indian Shag) - ૩૮, સર્પઝીવ (Darter) - ૧, નાનો ધોળો બગલો (Little Egret), ઢોરબગલો (Cattle Egret), નાનો કલકલિયો (Common Kingfisher), સફેદછાતી કલકલિયો (White-breasted Kingfisher), મોટો ધોળો બગલો (Large Egret), કાણી બગલી (Pond Heron) જોયા.

ખાસ નોંધ : ફાટીયાંચ ઢોંકની આ બગલા વસાહત સારા વરસાદને કારણે, આ સ્થળ પર છેલ્લાં બે વર્ષથી છે, એમ ગામલોકોનું કહેવું છે. બે વર્ષ પહેલા કોઈ વસાહત ન હતી.

દિશાન્ત પારાશર્ય, જાનકી તેલી

૧૮૬/૨, સેક્ટર ૨બી, ઈન્ફોસીટી પાસે, ગાંધીનગર

અબાબીલ (House Swift)ના માળામાં મૃત ચકલી

તા. ૧૬-૯-૨૦૦૬ના રોજ નારાયણ સરોવર (૨૧° ૪૩' ઉ. ૬૮° ૩૩' પૂ.) પક્ષીનિરીક્ષણ માટે જવાનું થયું. સરોવરના મુખ્ય મંદિરમાં ૧૨ ફૂટ ઊંચા ગુંબજમાં અબાબીલના માળા જોયા. દસથી બાર અબાબીલ માળામાં આવજા કરતી હતી.

બે કાણાંમાંથી બચ્ચાં ડોકાં કાઢતાં જોવા મળ્યાં. પક્ષીઓ ખોરાક લઈને આવતા હોય તેવું લાગ્યું. કોઈ પક્ષી માળામાં અડધી મિનિટ રોકાતું તો કોઈ પક્ષી માળા પાસે માત્ર ચાંચ અડાડી ચાલી જતું. આમ પક્ષીની આવજા અને તેનું 'ઝીન ઝીન' સંગીત વાતાવરણને જીવંત બનાવતું હતું.

માળા બનાવવામાં પક્ષીનાં નાનાં પીંછાં ઝીણી ઝીણી સાંકડકી અને માટીનો ઉપયોગ કર્યો હોય તેવું લાગતું હતું. પરંતુ આશ્ચર્ય ત્યારે થયું કે, માળા બહાર એક મૃત ચકલી જોવા મળી. ચકલીના પગ માળામાં ફસાયેલા લાગ્યા. ચકલીને માળા પાસે આવવાનું કારણ શું?

માળામાંથી પોતાના માળા માટે સામગ્રી લેવા આવી હશે? અબાબીલના બચ્ચાને મારવા આવી હશે? ચકલીનું મૃત્યુ થવાનું કારણ શું?

એ જ દિવસે દરિયા કિનારે જોવામાં આવેલાં બીજાં પક્ષીઓની નોંધ : પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork) - ૧૨ (ઊડતાં જોયા), કાળીઠોક ઢોંક (Blacknecked Stork) - ૨, નાની વાબગલી (Little Tern) - ૧૨, ખલિલી (Curlew) - ૧, મોટો બગલો (Large Egret) - ૧, નાની તુતવારી (Common Sandpiper) - ૨, કબૂત બગલો (Grey Heron) - ૧.

અશ્વિન પોમલ

પોમલ જન્વેલર્સ, વોકળા ચોક, ભુજ-કચ્છ ૩૭૦૦૦૧

ગીરની મુલાકાત

તા. ૨-૧૦-૦૬ના રોજ ગીરની મુલાકાત લેવાનું બન્યું. હું અને રવિ સતાધારથી સાસણ થઈ જામવાળાના રસ્તે પસાર થયા. જોયેલાં પક્ષીઓ :

ચોટલિયો સાપમાર (Crested Serpent Eagle), મધિયો (Honey Buzzard), શ્વેતનયના (White Eyes), મોરબાજ (Crested Hawk Eagle), તલિયું ટપૂસિયું (Spotted Munia), દૂધરાજ (Paradise Flycatcher), અધરંગ (Tickell's Blue Flycatcher), કંઠીલો યુગ્ગડ (Collared Scops Owl), ખેરો (Scavenger Vulture), શ્યામશિર શ્વેતકંઠ (Orphean Warbler), થરથરો (Black Redstart). (Scops Owl કુદરતમાં ઓળખવા અઘરાં છે. ધર્મકુમારસિંહજી તેમના Scops 'Owl are difficult' માં લખે છે 'The various races of Scops Owl are difficult to identify in the field.' લખાણમાં Scops Owlના ઉલ્લેખ પાછળ કૌંસમાં (?) પ્રસ્થાપિત ચિહ્ન મૂકવું જરૂરી. - લા.)

રાજદીપ ઝાલા, રવિ આરદેશણા

૩૮/બી, પર્ણકૃતી સો., એસ્ટ્રોન સો. સામે, કાલાવડ રોડ, રાજકોટ-૧
રવિ, ૭૭, જનકપુરી સો. યુનિ. રોડ, રાજકોટ ૩૬૦૦૦૭

વાંકાનેર થાન પાસે પક્ષીનિરીક્ષણ

- તા. ૨૪-૧૧-૦૬, સ્થળ : ખેરવા ગામનું

તળાવ, વાંકાનેરથી ૧૦ કિ.મી., સમય સવારે ૧૧ વાગ્યે.

ભગવી સુરખાબ (Brahminy Duck) - ૨૨, ગિરજા (Cotton Teal), સિંગપર (Pintail), ગયણો (Shoveller), મોટો કાજિયો (Large Cormorant), નાનો કાજિયો (Little Cormorant), ભગતડું (Coot), પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork), કબૂત બગલો (Grey Heron), સફેદ પેણ (Rosy Pelican), ગારખોદ (Snipe), ટીલિયા (Ruff), પાનપટ્ટાઈ (Marsh Harrier), કપાસી (Blackshouldered Kite) પ્રણયચેષ્ટા Courtship Display), શકરો (Shikra), લરજી (Kestral), કેંચીપૂંછ વાબગલી (River Tern), નાની તૂતવારી (Common Sandpiper).

- તા. ૨૪-૧૧-૦૬, સ્થળ : બાંડિયાબેલી - માડવ વીડ, થાન, સમય : બપોરે ૩ વાગે.

તરવરિયો માખીમાર (Greyheaded Flycatcher), થરથરો (Redstart), મધિયો (Honey Buzzard), લરજી (Kestral), નાનો રાજાલાલ (Small Minivet), કપાસી (Blackshouldered Kite).

- તા. ૨૪-૧૧-૦૬, સ્થળ : વાંકાનેરથી થાન જવાના રસ્તે, સમય બપોરે ૨ વાગે.

સારસની એક જોડ રસ્તાથી સાવ નજીક જોવા મળી. સ્થાનિક ખેડૂતના કહેવા મુજબ લગભગ બારે માસ જોવા મળે છે.

ધૈવત હાથી, રાજદીપ ઝાલા

ઉમ્બાડા વીડીની મુલાકાત

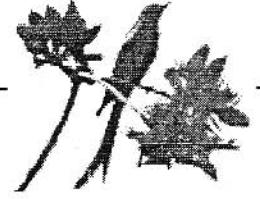
તા. ૮-૮-૦૬, શુક્રવાર, સ્થળ : ઉમ્બાડા વીડી, ગોંડલ, સમય : સવારે ૮ થી ૧૨. જોયેલાં પક્ષીઓ :

ડોકામરડી (Wryneck) - ૧ જોડી, વર્ષા લાવરી (Rain Quail), તલિયો તેતર (Painted Partridge), પાનપટ્ટાઈ (Marsh Harrier) ૩, કપાસી (Blackshouldered Kite), કાબરો કલકલિયો (Pied Kingfisher), ટીલિયાળી બતક (Spotbill), ભગતડું (Coot), નાની ડૂબકી (Little Grebe).

અશોકભાઈ મશરૂ અને યજ્ઞેશભાઈ દવે પણ સાથે હોવાથી વધારે મજા આવી.

ધૈવત હાથી, રાજદીપ ઝાલા

૧/૧૦, એસ્ટ્રોન સો., અમીન માર્ગ, કાલાવડ રોડ, રાજકોટ-૧

■ માન્યતા કે હકીકત?

‘વિહંગ’ સળંગ અંક ૨૯ના પાન ૨ ઉપર આદરણીય મુ. શ્રી લાલસિંહભાઈનો લેખ ‘માન્યતા કે હકીકત?’ ખૂબ રસપ્રદ છે. કાળાકોશીના ગાન માટે તેમણે છેલ્લે ‘મૂડ’નો પ્રશ્ન કર્યો છે. મેં જે સાહિત્ય વાંચ્યું છે તે મુજબ, કેટલાંક પક્ષીઓ નકલખોર હાય છે, જે પૈકી કાળોકોશી એક છે. કાળોકોશી, કેટલાંક પક્ષીઓ અને તેની આસપાસના કેટલાંક પ્રાણીઓના અવાજની પણ નકલ કરતો જણાયો છે. પ્રશ્ન એ છે કે કાળોકોશી શા માટે નકલ કરતો હશે? આ બાબતમાં આધારભૂત ‘હાઈપોથીસીસ’ એવી છે કે કાળોકોશી તેની સાથે તેના વિસ્તારમાં હરિફાઈ કરી શકે તેવા કોઈ પક્ષીની હાજરી જણાતાં જાતજાતના આવા અવાજોની નકલ કરી કદાચ હરીફને ભગાડી મુકવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કારણ જે હોય તે પરંતુ તે જબરો નકલખોર છે તે સાચું છે. કોળોકોશી કેટલાક ગાયક પક્ષીઓના ગાયનને એકી બેઠકે ગાઈને આપણું દિલ ઓલાવે એવું બની શકે છે.

દૈયડનું ગાન રેકર્ડ કરી જો દેપને દૈયડના વિસ્તારમાં ‘રીપ્લે’ કરવામાં આવે તો તે દૈયડ, સામે તેનો જવાબ દેવા માટે જુગલબંધી કરે. કાળોકોશી-દૈયડની જુગલબંધી બાબતે આવું શક્ય છે, કે કાળોકોશી દૈયડની નકલ કરે અને દૈયડ તેને (બીજો દૈયડ સમજી) ચેલેન્જ કરે અને ગાય.

અહીં દૈયડ કાળોકોશીને ગાતો જુએ એટલે ‘અરે આ તો દૈયડ નથી’ એવો તર્ક ન કરે. એ તર્ક માત્ર માનવ સુસંગત છે, દૈયડ તો ‘દેપ’નું ‘રીપ્લે’ હોય કે કાળોકોશી, તેને માટે માત્ર ગાન જ અગત્યનું છે. આવું જ તમરાં, કંસારી વિગેરેના ગાન દેપ કરી, રીપ્લે કરીને જોઈ તથા સાંભળી શકાય છે.

પ્રજનનકાળમાં નર દ્વારા પોતાની સરહદ માટે ગાન, ઉડ્ડયન અને શારીરિક અંગભંગીઓ દ્વારા પોતાની જાતિના અન્ય નરને પડકારે છે. બે નર શોબિગિ વચ્ચેની મુઠભેડ (પાન ૨૬, ‘વિહંગ’ સળંગ અંક ૨૯) પણ આ પ્રકારની હોઈ શકે.

વિનોદ સી. સોની

જીવવિજ્ઞાન વિભાગ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ
‘લહરી’, ગણેશવાડી, માલવ વરંડા પાછળ, જલારામ-૨, યુનિ.
રોડ, રાજકોટ ૩૬૦૦૦૫

■ સારસ-સંરક્ષણ

‘વિહંગ’ સાચા અર્થમાં પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચે ‘સેતુ’ બનેલ છે. મદદનીશ વનસંરક્ષક, નળસરોવર તરીકેની ફરજ દરમ્યાન મને નળસરોવર અને થોળ બંને પક્ષી અભયારણ્યોના ‘મેનેજમેન્ટ પ્લાન’ લખવાની તક મળી હતી. બંને પક્ષી અભયારણ્યોની આસપાસના સાણંદ, બાવળા અને કડી તાલુકાના ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ‘સારસ’ની સંખ્યા વિશેષ હોવાથી ભાઈ શ્રી કંદર્પ કાથજૂની પ્રેરણાથી ‘સારસ સંરક્ષણ’ ઉપર બંને પ્રોજેક્ટ પ્લાનમાં એક ખાસ ચેપ્ટર ઉમેર્યું. તેમાં સારસના પ્રજનનની સંપૂર્ણ પ્રક્રિયા તથા બચ્ચાંઉછેર સુધી તેનું સતત ધ્યાન રાખી, નિરીક્ષણ કરનાર વ્યક્તિને સામાન્ય નાણાંકીય વળતરની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. તેના ભાગરૂપે નળસરોવર પેટા વનવિભાગ, સાણંદ દ્વારા છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી કામગીરી શરૂ થઈ છે. આ કામગીરીમાં પોતાના વિસ્તારોના સારસસંરક્ષણ અને નિરીક્ષણની કામગીરી કરતાં સર્વશ્રી દેશળ પગી, વિક્રમ પગી અને કંદર્પ કાથજૂની ‘રિસોર્સ પર્સન્સ’ તરીકે સેવાઓ લીધી છે. નવા નિશાળિયા તરીકે સાણંદ અને તેની આસપાસનાં ગામોના સર્વશ્રી નરેશ જાદવ, ભીખાભાઈ ખત્રી તથા ભોજાજી આ કામગીરીમાં જોડાયા છે. મને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે, સરેરાશ ૮૦ થી ૧૦૦ સારસના માળાની સંપૂર્ણ વિગતો જેવી કે સ્થળ, માળા બનાવવાનો સમય, પ્રથમ તથા બીજા ઈંડાં મૂકવાની તારીખો, ઈંડાં સેવનની તારીખો અને ત્યાર બાદ, બચ્ચાંઉછેરની સંપૂર્ણ વિગતો હવે મળે છે. આ કામગીરીથી ધોળકા, બાવળા, સાણંદ અને કડી તાલુકાનાં ગામોમાં સારસસંરક્ષણ વિષે સ્થાનિક ગ્રામજનોમાં વિશેષ જાગૃતિ ફેલાઈ છે. ઓકટોબર, ૨૦૦૪માં વન્યપ્રાણી ઉજવણીના ભાગ રૂપે, અમદાવાદ ‘વનચેતના કેન્દ્ર’ ખાતે આ વિસ્તારોનાં ખેડૂતોને આમંત્રિત કરી ‘સારસ સંરક્ષણ લોકભાગીદારી ઉજાગર’ કાર્યક્રમ હેઠળ તેઓનું અભિવાદન કરી, તેઓને સ્મૃતિચિહ્નો અર્પણ કર્યા હતા.

પક્ષીસંરક્ષણના મારા આ મર્યાદિત અનુભવ ઉપરથી હું જે નિષ્કર્ષ ઉપર પહોંચ્યો છું તદ્દનુસાર પક્ષીનિરીક્ષક મિત્રોને ‘વિહંગ’ના માધ્યમથી નીચે મુજબ ‘અપીલ’ કરું છું.

પક્ષીનિરીક્ષણ માટે તમામ મિત્રો નિયમિત પોતાની આસપાસના અંતરિયાળ ગ્રામ્યવિસ્તારોની મુલાકાતે જતાં હોય છે. જ્યારે 'બાઈનોક્યુલર'થી પક્ષીનિરીક્ષણ કરતા હોવ ત્યારે ગ્રામજનો ખૂબ જ કુતુહલવશ આપને જોતાં હોય છે. મોટે ભાગે 'બાઈનોક્યુલર'ને કેમેરા સમજી ફોટોગ્રાફી થઈ રહી છે, તેમ માને છે. પરંતુ આપનું સાધન કેમેરા નહિ પરંતુ અત્યંત દૂરની વસ્તુ નજીક બતાવે તેવું 'બાઈનોક્યુલર' છે, તેવું સમજાવી તેને 'બાઈનોક્યુલર'થી જોવાનો લ્હાવો આપશો તો તે ખૂબ જ આનંદિત થઈ ઊઠશે.

વગડામાં દિવસરાત ફરનાર ગ્રામજનોમાં પક્ષીઓ વિશે રસ જાગૃત કરીને તેને સાચા અર્થમાં તે ગામ માટે તમારા 'રિસોર્સ પર્સન્સ' બનાવવાનો આ કીમિયો છે. આપના થકી આજુબાજુનાં ગામોમાં આવા 'રિસોર્સ પર્સન્સ'ની સંખ્યા વધારવાથી આપની જાણકારીના સ્ત્રોતમાં અનેકગણો વધારો થશે અને આપનું 'મોનીટરીંગ' વધુ

વ્યાપક બનશે. 'રિસોર્સ પર્સન્સ'ને પણ આપના દ્વારા પ્રોત્સાહન અને માન્યતા મળવાથી બીજા અનેક આ કામગીરીમાં જોડાશે. અને આમ થવાથી આપનો પાયો વિસ્તૃત બનશે. પરિણામ સ્વરૂપે આપ આપના વિસ્તારોનાં પક્ષીઓના સંરક્ષણ અને સંવર્ધન માટેના પ્રશ્નોને જાણી તેના સમાધાન માટે ઠોસ ઉપાયો વિચારી શકશો અને આપનું અમૂલ્ય યોગદાન પણ આપી શકશો. ગુજરાતમાં પક્ષીનિરીક્ષણને પક્ષીસંરક્ષણ અને સંવર્ધનમાં પરિવર્તિત કરવાનો સમય પાકી ગયો છે. 'ગીધસંરક્ષણ અને સંવર્ધન' એ આપણા સૌ માટે પડકાર છે. ઉપરોક્ત કામગીરીમાં તેને પ્રાધાન્ય આપી શકાય.

શ્વેતાંક જે. પંડીત

મદદનીશ વનસંરક્ષક, ટીએ, ગાંધીનગર

૧૯, ઉપાદીપ સો., જાહવી રેસ્ટોરન્ટ સામે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

પ્રાણી સંગ્રહાલયમાં ચમચા અને પીળીચાંચ ઢોંકના પ્રજનનનો અહેવાલ

ભારત ખૂબ જ વિવિધતા ધરાવતી પક્ષીઓની જાતિઓનું રહેઠાણ છે. વિશ્વની કુલ પક્ષીજાતિઓમાંથી ૧૩ ટકા જેટલી ભારતમાં જોવા મળે છે. તેમાં ૧૪૧ જેટલી પ્રચલિત જાતિઓનો સમાવેશ થાય છે. આનો અર્થ એ થાય કે પૂરા વિશ્વમાં જોવા મળતી પક્ષીઓની ૮૬૫૦ જાતિઓમાંથી લગભગ ૯૦૦ જાતિઓ ભારતમાં જોવા મળે છે (અલી અને રીપ્લે - ૧૯૮૩). હાલમાં પક્ષીઓની ૭૮ જાતિઓ જોખમગ્રસ્ત છે, તેમાં આઠનો જોખમગ્રસ્ત (endangered) ની સૂચિમાં સમાવેશ થયેલો છે. આ બધામાંથી ગુલાબી માથાવાળી બતક અને હિમાલયન બટેર લગભગ લુપ્ત જ છે. પક્ષીઓને લુપ્ત થતાં રોકવા માટે આપણે જોખમગ્રસ્ત જાતિઓ વિશે વધુ સમજ મેળવવાની ખૂબ જરૂરિયાત છે. ગુજરાત ઈકોલોજીકલ કમિશને (૧૯૯૯) ૪૫૩ જાતિઓનાં પક્ષીઓની એક સૂચિ તૈયાર કરી છે, જેમાંથી ૬૫ ગુજરાતમાં જોવા મળે છે.

પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork) અને ચમચો (Spoonbill) બંને પક્ષીઓ મહત્વનાં છે અને સામાન્ય રીતે પાણીની આસપાસ જોવા મળે છે. ચમચાનો સમાવેશ વન્યપ્રાણી સંરક્ષણ ધારાની સૂચિ-૧માં અને પીળીચાંચ ઢોંકનો સૂચિ-૪માં સમાવેશ થાય છે. ભારતમાં પીળીચાંચ ઢોંક અને ચમચાની પ્રજનન-વર્તણૂકના અભ્યાસના ઘણા

અહેવાલ છે. છતાં પણ, તેઓના પાંજરામાં થયેલા પ્રજનનના અભ્યાસના કોઈ વિસ્તૃત અહેવાલ મળતા નથી. આથી પાંજરામાં આ પક્ષીઓના પ્રજનનની સફળતા અને પ્રજનનને અસર કરતાં પરિબળોનો અભ્યાસ કરવા માટેના અમારા પ્રયત્નો આ પક્ષીજાતિઓના સંરક્ષણ માટે અગત્યના સાબિત થઈ શકશે.

ગુજરાત રાજ્યના જુનાગઢ શહેરના સક્કરબાગ પ્રાણી સંગ્રહાલયના પક્ષીવિભાગમાં ઓગસ્ટ-૦૩ થી નવેમ્બર-૦૪ સુધીના અભ્યાસનું અહીં વર્ણન કરેલ છે.

સક્કરબાગ પ્રાણી સંગ્રહાલયમાં પીળીચાંચ ઢોંક અને ચમચાનું પાંજરું ચારે બાજુ લોખંડની જાળીથી બનાવેલું છે. તેમાં વડનું ઝાડ અને વાંસ આવેલ છે. પક્ષીઓને માળા બાંધવા માટે લોખંડ અને જાળીનાં ત્રણ 'પ્લેટફોર્મ' રાખવામાં આવ્યાં છે. એક પાણીનું તળાવ પણ પાંજરામાં છે. પાંજરાની એક બાજુએ સિમેન્ટની બનાવેલી 'ફીડીંગ ટ્રે'માં પક્ષીઓને ખોરાક અપાય છે. પક્ષીઓને ખોરાક તરીકે ટીલાપીયા માછલી અને 'બીફ'નો ખીમો આપવામાં આવે છે. તેઓ પાંજરામાં રહેલાં વૃક્ષ અને બહારથી આપવામાં આવતી ઝાડની ડાળીઓ અને પાંદડાની મદદથી સહેલાઈથી માળા બનાવી શકે છે. પીળીચાંચ ઢોંક અને ચમચાની સામાન્ય વર્તણૂક ૧૫ મિનિટ સતત નિરીક્ષણ

બાદ ૧૫ મિનિટનો વિરામ આપીને નોંધવામાં આવી હતી. (બંનેની કેટલી જોડીઓ પાંજરામાં રાખવામાં આવેલ તે જણાવવું જરૂરી ગણાય. - લા.) પ્રાથમિક નિરીક્ષણમાં એવું જાણવા મળ્યું કે, પક્ષીઓ સવાર અને સાંજના સમય દરમ્યાન વધુ કાર્યરત હતા. આથી સવારે ૮ થી ૧૦ અને સાંજે ૪ થી ૬નો સમય નિરીક્ષણ નોંધવા માટે યોગ્ય જણાયો. અહીં ઉનાળાના સમય દરમિયાન સરેરાશ તાપમાન ૪૩° સે. થી ૪૫° સે. જેટલું અને શિયાળા દરમ્યાન આશરે ૭° સે. થી ૧૦° સે. જેટલું રહેતું અને સરેરાશ વરસાદ ૩૦-૪૦ ઈંચની આસપાસનો હતો.

૧૬ માસમાં પીળીયાંચ ઢોંક અને ચમચાના પ્રજનન અંગે, ચાર-ચાર માસના ચાર સમયગાળા દરમ્યાન નીચેની માહિતી પ્રાપ્ત થઈ.

પ્રથમ ચાર માસ (ઓગસ્ટ-૦૩ થી નવેમ્બર-૦૩)ના સમયગાળા દરમ્યાન આ મુજબની માહિતી પ્રાપ્ત થઈ. પીળીયાંચ ઢોંકની એક જોડ દ્વારા એક ઈંડું મૂકવામાં આવ્યું, જે માળામાંથી પડી જવાના કારણે તૂટી ગયું. ત્યાર પછીના સમયગાળા દરમ્યાન જોડી બનાવવાની વર્તણૂંક પક્ષીઓ દ્વારા જવલ્લે જ થતી જોવા મળી, જ્યારે ચમચાની જોડ દ્વારા કોઈ પણ જાતની પ્રજનન વર્તણૂંક જોવા મળી નહીં. ચમચાની જોડી આખો દિવસ પ્રમાણમાં નિષ્ક્રિય રહેતી. આ સમયગાળા દરમ્યાન પીળીયાંચ ઢોંકનો ચમચા સાથે ઘણી વાર ઝઘડો થતો. ચમચાના માળામાંથી ડાળીઓ લઈ જવાની પ્રવૃત્તિ આ દરમ્યાન સતત જોવા મળી.

ત્યાર બાદના ચાર મહિના (ડિસેમ્બર-૦૩ થી માર્ચ-૦૪) દરમ્યાન પીળીયાંચ ઢોંકની જોડી દ્વારા એક પણ ઈંડું મુકાયેલ ન હતું. આ મહિનાઓ દરમ્યાન પણ ચમચાના માળામાંથી ડાળી ચોરવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી અને રહેઠાણની જગ્યા માટે અવારનવાર પીળીયાંચ ઢોંક અને ચમચા વચ્ચે ઝઘડો થતો. પીળીયાંચ ઢોંકમાં આ સમયગાળા દરમ્યાન પણ જોડી બનાવવાની પ્રવૃત્તિ ખૂબ જ ઓછી રહી જ્યારે ચમચાની જોડી બની અને નર માદા બંને માળો બનાવવાની પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેતા. ૬ દિવસમાં માળો તૈયાર થઈ ગયો. આ સમયગાળાના અંતિમ ચરણમાં ચમચા દ્વારા જ ઈંડાં મૂકવામાં આવ્યાં. ઈંડાં મૂક્યા બાદ પણ માળામાં ઘણા સુધારાવધારા તો ચાલુ જ રહ્યા. મૂકવામાં આવેલા ચાર ઈંડાંમાંથી બે ઈંડાંનું સફળ રીતે સેવન થયું અને બંને ઈંડાં ફલિત થયા, જ્યારે બાકીનાં બે ઈંડાં અફલિત રહ્યાં. જે બે ઈંડાં ફલિત થયાં તેમાંથી એક

બચ્યું જીવ્યું, જ્યારે બીજું બચ્યું માળામાંથી પડી જવાથી મૃત્યુ પામ્યું. આ સમયગાળા દરમ્યાન પણ રહેઠાણ માટેનો સંઘર્ષ તો ચાલુ જ હતો. પીળીયાંચ ઢોંક, ચમચાને દરેક રીતે અડચણ પહોંચાડે છે, તેવું નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું, તેથી એવું તારણ નીકળે છે કે પીળીયાંચ ઢોંકની હાજરીમાં ચમચા અનુકૂલન સાધી શકે તેમ નથી. આથી એવું વિચારવામાં આવ્યું કે, ચમચાને પીળીયાંચ ઢોંકથી અલગ બીજા પાંજરામાં રાખવા જોઈએ.

એપ્રિલ-૦૪ થી જુલાઈ-૦૪ દરમ્યાન પણ પીળીયાંચ ઢોંકની તેની જ જાતિનાં બીજાં પક્ષીઓ સાથે લડાઈ ચાલુ જ રહી. ચમચાના માળામાંથી ડાળીઓ ચોરી જવાની પ્રવૃત્તિ પણ આ સમયગાળા દરમ્યાન ચાલુ જ રહી, જ્યારે જોડી બનાવવાની વર્તણૂંક અને પક્ષીઓની સક્રિયતા ખૂબ જ ઓછી જોવા મળી. આગળના મહિનામાં જીવિત રહેલું ચમચાનું એક બચ્યું નબળાઈને કારણે મૃત્યુ પામ્યું. ત્યાર બાદ ચમચાની જોડીને બાજુના પાંજરામાં ખસેડવામાં આવી. ત્યાં ચમચાની જોડી દ્વારા ઈંડાં મૂકવામાં આવ્યા જેનું સેવન કરવામાં આવતું. પરંતુ, થોડા થોડા સમયના અંતરે ત્રણે ઈંડાં માળામાંથી સરી જવાના કારણે તૂટી ગયા. છતાં પણ આ જગ્યા ચમચા માટે આદર્શ હતી. કારણ કે તેની બીજા કોઈ પક્ષી સાથે માળો બનાવવા માટે સ્પર્ધા ન હતી. ફક્ત એટલું જ કે, ચમચા પોતાના ઈંડાંને માળામાંથી સરકીને નીચે પડી જતા રોકવા માટે સક્ષમ ન હતા. શરૂઆતમાં આવું થવાનું કારણે એ લાગતું હતું કે પક્ષીઓને માળો બનાવવા માટે પૂરતી ડાળીઓને અભાવ છે. પરંતુ પાછળથી એવું લાગ્યું કે કૃત્રિમ માળામાં સુધારો જરૂરી છે. કૃત્રિમ માળાની દિવાલ ચાર ઈંચ હોવી જોઈએ જેથી ઈંડાં કે બચ્યાં માળામાંથી પડી ન જાય. આવો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો.

ઓગસ્ટ-૦૪ થી નવેમ્બર-૦૪ દરમ્યાન પીળીયાંચ ઢોંકની બે જોડ દ્વારા માળો બનાવવાની પ્રવૃત્તિ સારી એવી માત્રામાં જોવા મળી. પક્ષીઓની એક જોડ દ્વારા બે ઈંડાં મૂકવામાં આવ્યાં. તેમાંથી એક ઈંડું ફલિત થઈ શક્યું નહીં અને તે નર અને માદા દ્વારા માળામાંથી ફેંકી દેવામાં આવ્યું. બીજું ઈંડું ફલિત થયું અને તેમાંથી તંદુરસ્ત બચ્યું બહાર આવ્યું, જે સમયગાળાના અંત સુધી જીવિત રહ્યું. પીળીયાંચ ઢોંકની જ બીજી જોડી દ્વારા પણ એક ઈંડું મૂકવામાં આવ્યું જે ફલિત થઈ શક્યું નહીં. ચમચાના કૃત્રિમ માળામાં સુધારો અને નવી જગ્યા તેઓના પ્રજનન માટે આદર્શ સાબિત થઈ.

પક્ષીઓની જોડ દ્વારા ત્રણ ઈંડાં મૂકવામાં આવ્યા અને ૨૬ દિવસ સુધી સેવન કરવામાં આવ્યું. બધાં ઈંડાંનું સેવન પણ બરાબર થયું અને ત્રણે બચ્ચાં આજે પણ જીવિત છે.

પીળીયાંચ ઢોંક કરતાં ચમચા ઓછા સક્રિય અને મળતાવડા તથા શાંત અને ઓછા આક્રમક સ્વભાવના હોય છે. કુદરતી વાતાવરણમાં પીળીયાંચ ઢોંક અને ચમચા એક સાથે જ માળા બાંધતા હોવાથી શરૂઆતમાં બંને જાતના પક્ષીઓને એક જ પાંજરામાં રાખવામાં આવ્યા. પરંતુ આ પ્રયોગ અસફળ રહ્યો, કારણ કે બંને જાતનાં પક્ષીઓ વચ્ચે રહેહાણ માટે અવાર-નવાર સંઘર્ષ થયા કરતો અને પક્ષીઓ માળો બનાવવા માટે યોગ્ય જગ્યા પસંદ ન કરી શકતાં હોવાથી પ્રજનન અસફળ રહ્યું. આ માહિતી પરથી એવું તારણ નીકળ્યું કે, બંને જાતનાં પક્ષીઓને અલગ-અલગ પાંજરામાં રાખવા જોઈએ અને પરિણામે ચમચાને બાજુના પાંજરામાં મૂકવામાં આવ્યા. આ ફેરફાર પક્ષીઓના પ્રજનન સંદર્ભે ખૂબ જ સફળ રહ્યો. બંને નર અને માદા પક્ષીઓ દ્વારા માળો બનાવવાની પ્રવૃત્તિ અને ઈંડાંને સેવવાની પ્રવૃત્તિ પણ જોવા મળી. ઈંડાંને સેવવાની પ્રક્રિયા દરમિયાન પણ પક્ષીઓ દ્વારા માળામાં વધારે ને વધારે ડાળીઓનો ઉમેરો થતો. આ સાથે જ પીળીયાંચ ઢોંકની એક જોડ દ્વારા પણ કૃત્રિમ માળા પર ડાળીઓ ગોઠવીને માળો બનાવવાની

શરૂઆત કરવામાં આવી અને બીજી જોડ દ્વારા પાંજરામાં આવેલ ઝાડ પર માળો બનાવવામાં આવ્યો. ઝાડ પર બનાવેલ માળામાં મૂકવામાં આવેલ ઈંડું ફલિત થયું અને તેમાંથી બચ્ચું બહાર આવ્યું જ્યારે કૃત્રિમ માળામાંથી ઈંડાં ફરીથી નીચે પડી ગયા અને તૂટી ગયા. આ હકીકતને ધ્યાનમાં રાખીને કૃત્રિમ માળાના પરિમાણમાં થોડો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો અને ત્યાર બાદના પ્રજનનનું પરિણામ ૧૦૦ ટકા આવ્યું, જે ઓગસ્ટ-૦૪ થી નવેમ્બર-૦૪ દરમિયાન નોંધવામાં આવ્યું.

આમ ભારતમાં વન્યપ્રાણી સંરક્ષણ ધારાની સૂચિ-૧માં સમાવિષ્ટ એવા ચમચા અને સૂચિ-૪માં સમાવિષ્ટ એવા પીળીયાંચ ઢોંકનો પાંજરામાં પ્રજનનનો આ અહેવાલ ખરેખર પક્ષીપ્રેમીઓ અને સંશોધનકર્તા માટે ખૂબ મહત્વનો સાબિત થઈ શકે તેમ છે.

એસ.એચ.ભીમાણી, જે.એન.બૂચ, પી.એસ.ખાનપરા
રેવતગિરિ નેચર ક્લબ, જૂનાગઢ
ડો.આર.વી.દેવકર
પ્રાણીશાસ્ત્ર વિભાગ, એમ.એસ.યુનિ.વડોદરા
આર.ડી.કટારા
ઝૂ અધિકારી, સક્કરબાગ ઝૂ, જૂનાગઢ

મહારાજા શ્રી જામસાહેબનો પક્ષીપ્રેમ - પ્રાણીપ્રેમ

જયપાલસિંહ જોડજી

જુલાઈ, ૨૦૦૪ના પ્રથમ અઠવાડિયાની એક સાંજે ડો. નિલમબેન શારડાનો મારા પર ફોન આવ્યો કે, પૂ. જામસાહેબના જૂના મોટર હાઉસ પાસેની પાર્ક એવન્યુ સોસાયટીમાં, તેમના કમ્પાઉન્ડમાં મોરનાં ત્રણ બચ્ચાં બગીચામાં સંતાયા છે અને બાકીનાં બે બચ્ચાંને કૂતરાં મારીને ખાઈ ગયા છે. હું સાંજે ૬-૩૦ વાગ્યે ત્યાં તાત્કાલિક ગયો અને મારી સાથે શ્રી કૃણાલ યાનકીને લઈ ગયો. ત્યાં બચ્ચાં, નાનાં વૃક્ષોની ઓથે સંતાયા હતાં અને તેમને પકડતાં લાગ્યું કે તે દિવસે જ ઈંડાં (hatching)માંથી બહાર આવ્યાં હશે. હવે શું કરવું? તરત જ મેં પૂ. જામસાહેબ શ્રી શત્રુશલ્યસિંહજીને ફોન કર્યો કે આવું થયું છે. તેમણે કહ્યું કે, “તમે બચ્ચાંને તેની મા સાથે ફરી મેળવવાની કોશિશ કરો.” અમે પ્રયત્ન કર્યા પણ તેની મા મોટર હાઉસની છત પર ફરીને બચ્ચાં માટે અવાજ કરતી હતી, પણ નીચે

આવતી ન હતી. હવે અંધારું થવા આવ્યું. ફરી પૂ. જામસાહેબને ફોન કર્યો એટલે તેમણે કહ્યું કે “હવે તો તમારે તેની મા બની દેખરેખ રાખવી પડશે અને આજે તમારે ત્યાં લઈ જાઓ.” મારે ઘેર પાંજરામાં તેમને રાખ્યાં, ત્યાં એક કલાકમાં પૂ. જામસાહેબને ત્યાંથી ગાડી આવી અને ડ્રાઈવર એક ટીફીન લાવ્યો. મેં પૂછ્યું, “શું છે આ?” તેણે કહ્યું, “ટોગો છે, અને બાપુએ મોરનાં બચ્ચાં માટે મોકલાવ્યો છે.” અમુક જાતના લોટ, કોથમીર વગેરેનું મિશ્રણ લાગ્યું, પણ જેવું પાંજરામાં નાંખ્યું કે ફટાફટ ત્રણેય બચ્ચાં ટોગો જમવા તૂટી પડ્યા. મેં પૂ. બાપુને આભાર વ્યક્ત કરતો ફોન કરી બીજા દિવસે મારે શું કરવું? અથવા તેને માટે ટોગો કેમ બનાવવો? તે અંગે પૂછ્યું. તેમણે ફરમાવ્યું કે, “તમે તેની ચિંતા ન કરો, મારે ત્યાં પ્રાણી (કાળિયાર, નીલગાય, સસલાં) માટે તથા પક્ષીઓ (Great Indian

Hornbill, માડાગાસ્કર તથા કોસ્ટારીકાના મોટા પેરાકીટ, કબૂતર, જંગલ મેના) વગેરે માટેનું જૂદું રસોડું છે અને તેમાં મોરનાં બચ્ચાં માટે બની જશે! તમે કોશિશ કરો કે કૂક કૂકી (domestic hen) સાથે તેનો મેળાપ થાય, તો તેને મોટા કરી દે.”

મેં જામનગર મ્યુનિ. સંચાલિત માછલીઘર ખાતેના ચિડિયાઘરમાં કૂકીની તપાસ કરી તો તેનાં પોતાનાં બચ્ચાં મોટાં હતાં અને આ તાજાં બચ્ચાંને મૂકું તો મોટાં બચ્ચાં કદાચ સ્પર્ધા થતા આને મારી નાંખે. આથી એક મોટું પિંજરું ખાલી કરાવ્યું જેમાં ક્યાંય દર ન હોય, જેમાંથી મોટાં ઊંદરડાં આવી આ બચ્ચાંને મારી ખાઈ ન જાય. ત્યાર બાદ ત્રણેય બચ્ચાંને મારે ત્યાંથી આ ચિડિયાઘરમાં લઈ જઈ ‘સેટ’ કર્યાં. ત્યાંના સ્ટાફભાઈઓ સૂકું ઘાસ વગેરે લાવ્યા જેમાં તેને હૂંફ રહે. આ અંગે પૂ. જામસાહેબને જાણ કરી તો તેમણે કહ્યું કે, “રોજ સવારે આ ત્રણેય બચ્ચાં માટે મારે ત્યાંથી ગાડી ‘ટોગો’ પહોંચાડશે. સાથે ચિડિયાઘરના સ્ટાફને કહેશો કે સાંજ પડ્યે તેમાં ફૂગ થઈ જશે માટે વધેલો ટોગો ચિડિયાખાનું બંધ કરતા પહેલા તેમના પાંજરામાંથી સાફ કરી ઉકરડામાં નાંખી દે, જેથી બચ્ચાં ખાઈ ન શકે.”

રોજ સવારે ૯ વાગ્યે પૂ. બાપુને ત્યાંથી મોરનાં બચ્ચાં માટે ‘ટોગો’ પહોંચાડવાનો કમ દોઢ મહિનો ચાલ્યો! આ દરમ્યાન બચ્ચાંના કદમાં ખાસ્સો ફેરફાર નોંધાયો. પછી ફરી મારે તેમની સાથે મુલાકાત થઈ ત્યારે પૂ. જામસાહેબે જણાવ્યું કે, મારા એરિયામાં તેનાં જેવડાં ઘણાં સાથી બચ્ચાં છે, પણ આ મા વિનાનાં ફરતાં હોય તો ઘો (Monitor Lizard)નો એ વિસ્તારમાં ત્રાસ હોવાથી આ બચ્ચાંને ખાઈ જાય. જો કે, હવે તો પોતાનું જતન કરી શકે તેવા થઈ ગયા હશે માટે મારે ત્યાંના જુદા પાંજરામાં રાખીશ.

બીજા દિવસે આ ત્રણેય મોરનાં બચ્ચાંને પૂ. બાપુનો સ્ટાફ આવી નાના પાંજરામાં નાંખીને લઈ ગયો અને પછી બે અઠવાડિયા પૂ. બાપુની દેખરેખમાં પાંજરામાં રાખી પછી વાલસુરાથી આગળ આવેલી રોજી માતાજીના મંદિર પાસે આવેલી વીડી વિસ્તારમાં કુદરતના ખોળે રમવા છોડી દીધાં!

તેમનો અદ્ભુત પક્ષી-પ્રાણીપ્રેમ જોઈ અમે તો છક્ક થઈ ગયા! ડિસે. ૨૦૦૪ શિયાળામાં તેમના મહેલ વિસ્તારમાં રોજનો ૧૦ મણ જર પોપટ માટે નાંખતા. ત્યાર બાદ તેમણે મને કહ્યું કે, આ પક્ષીઓમાં ગજબનું કોમ્યુનિકેશન, મેસેજ પાસ કરવાની સીસ્ટમ છે. તેમણે જણાવ્યું કે, ૨૦ દિવસ પહેલા ચાર દીલિયા (Ruff) મારે ત્યાં ઉતર્યાં. બીજા દિવસે ૪માંથી ૧૦ થયા, ત્રીજે દિવસે ૫૦ થયા, પછી ૧૦૦, ૪૦૦ અને પછી ૧૦૦૦ જેટલા દીલિયા તેમના વિસ્તારમાં ખોરાક માટે ઊતરતા હતા, જેના માટે રોજ ખોરાક નાંખવામાં આવતો. તેમના ચિડિયાઘરમાં ઈજાગ્રસ્ત રોજ (નીલગાય) તથા આંધળા ઘોડા, અપંગ જાનવરોને નિભાવવા માટે જે સાચવણી છે તે ખરેખર તેમની જીવદયાની ભાવનાને સાર્થક કરે છે. પક્ષીઓ અંગેનું ઊંડું જ્ઞાન, જાણકારી, વૈજ્ઞાનિક સમજ, પ્રાણીઓમાં જંગલી છે કે પાલતું વગેરેનું જ્ઞાન અને અનુભવનો તેમની પાસે અપૂટ ભંડાર છે. મેં તો એમની પાસેથી ખૂબ જ મેળવ્યું છે એ માટે હું મારી જાતને સદ્ભાગી માનું છું. ખરેખર પૂ. જામસાહેબ શ્રી શત્રુશલ્યસિંહજી એક વાત્સલ્યથી ભરપૂર મહારાજા ઉપરાંત કુદરત, પર્યાવરણનું અપૂટ જ્ઞાન ધરાવતી વિરલ વ્યક્તિ છે.

૯, પટેલ કોલોની, જામનગર ૩૬૧૦૦૮

□

ચકલી ઠ્યાં?

લેખક : મહમદ દિલાવર

ભાવાનુવાદ : નંદિતા મુનિ

ચિરપરિચિત અને કદાચ એથી જ ઉપેક્ષિત એવું, મનુષ્યજીવન સાથે ઓતપ્રોત થયેલું આ નાનકડું પક્ષી અત્યારે એશિયાના ઈશાન ભાગમાંથી, વિષુવવૃત્તીય આફ્રિકામાંથી અને દક્ષિણ એશિયામાંથી વિલુપ્ત થઈ ગયું છે. ભારતમાં પણ ચકલીની વસ્તી દેખીતી રીતે જ ઓછી થઈ ગઈ છે, પરંતુ ગમે તે કારણોમર આ ઘટનાને મંદ પ્રતિભાવ જ

મળ્યા છે. ચકલીની સંખ્યાની વ્યવસ્થિત નિરીક્ષણનોંધ બહુ ઓછા લોકો રાખે છે. ‘ઈન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ એગ્રીકલ્ચરલ રીસર્ચ’ના સર્વેક્ષણ અનુસાર આંધ્રપ્રદેશમાં ચકલીની સંખ્યામાં ૮૦ પ્રતિશતનો ઘટાડો નોંધાયો છે. કેરલ, રાજસ્થાન. ગુજરાત વગેરે અન્ય રાજ્યોમાં આ ઘટાડો ૨૦ પ્રતિશત જેટલો છે, પરંતુ દરિયાકાંઠાના પ્રદેશોમાં ૭૦-

૮૦ પ્રતિશતનો ઘટાડો થયો છે. આ એક ગંભીર પરિસ્થિતિ છે, એ કહેવાની જરૂર નથી.

આ કુરુણિકા પાછળ એકાધિક કારણો જવાબદાર છે:

૧. **શિકાર:** કાગડા અને બિલાડી જેવા શિકારીની સંખ્યામાં વધારો થવાની અસર ચકલીની સંખ્યા પર પડી હોય તે શક્ય છે. (આપણી તરફ તો કાગડાની સંખ્યા ઘટવાના હેવાલ મળ્યા કરે છે. - લા.)

૨. **ખોરાકનો અભાવ:** ઘરના આંગણામાં કે ઓટલા પર બેસી અનાજ સાફ કરવાની પ્રથા અત્યારે કેટલા ઘરમાં રહી હશે? 'પોલીથીન બેગ્સ'માં 'હાઈજિનિક' રીતે પેક કરાયેલાં ધાન્ય, લોટ અને અન્ય ખાદ્ય પદાર્થોની લોકપ્રિયતા વધતી જાય છે, પરંતુ ચકલી માટે તો ખોરાકનો એક સ્રોત ઘટ્યો જ - ઘર અને બજાર બંને સ્થળે.

૩. **પર્યાવરણ-સહૃદય પેટ્રોલ:** 'ઈકો-ફ્રેન્ડલી' લેબલવાળા 'અનલીડેડ પેટ્રોલ'માં એન્ટી-નોકીંગ એજન્ટ તરીકે 'મિથાઈલ ટર્શિયરી બ્યુટાઈલ ઈથર' નામનું રસાયણ ઉમેરવામાં આવે છે. એના જવલનથી જંતુનાશક દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. આના કારણે ચૂસિયાં જીવડાં (એફિડ્સ) અને અન્ય જંતુઓની સંખ્યા ઘટી છે. ચકલીનાં બચ્ચાંને આથી જરૂરી ખોરાક મળતો નથી.

૪. **ખેતીની પદ્ધતિમાં ફેરફાર:** 'હરિત ક્રાન્તિ' બાદ ભારતમાં ખેતીની પદ્ધતિમાં મૂળગામી ફેરફાર થયા છે. આપણો દેશ અત્યારે વિશ્વમાં સૌથી વધુ પ્રમાણમાં જંતુનાશકો અને કૃત્રિમ ખાતરો વાપરનારા દેશોમાં સ્થાન ધરાવે છે. આની અસરો સમજવી અઘરી નથી.

૫. **બાગાયતની પદ્ધતિમાં ફેરફાર:** દેશી છોડ તથા લોનમાં દેશી ઘાસના બદલે અત્યારે મોંઘી વિદેશી જાતોનું ચલણ વધ્યું છે. આ 'એકઝોટિક' વનસ્પતિને રાસાયણિક ખાતરો, જંતુનાશકો વગેરેની જરૂર પડે છે. પરિણામે કીટકોની સંખ્યા અને વૈવિધ્યમાં ઘટાડો થયો છે.

૬. **મકાનની બાંધણી:** પરંપરાગત મકાનોમાં મોભ-વળી-છજાં-છાજલી-અભરાઈ-નળિયાં-ઝરૂખા-ગોખલા, આવું ઘણું ઘણું રહેતું જ્યાં ચકલી અને અન્ય પ્રાણીઓ સલામતીપૂર્વક માળા બાંધી શકતાં. આ બધું તથા ઘર ફરતા બાગ કે વાડોલિયા હવે ઝડપભેર લુપ્ત થતાં જાય છે.

૭. **માઈક્રોવેવ પ્રદૂષણ:** 'મોબાઈલ ટેલિકોમ્યુનિકેશન' માટેના ટાવર્સમાંથી એનેલોગ પ્રસારણ માટે ૮૦૦

મેગાહર્ટ્ઝ અને ડિજિટલ પ્રસારણ માટે ૧૮૦૦ મેગાહર્ટ્ઝના તરંગો પ્રસારિત થયા કરે છે. આ તરંગો તમામ સજીવોના ચેતાતંત્ર, રુધિરાભિસરણતંત્ર અને પ્રજનનતંત્ર પર ખરાબ પ્રભાવ પાડે છે. આ વિશે પુષ્કળ સંશોધન થયું છે. આ પ્રદૂષણના કારણે પક્ષીઓમાં 'માઈક્રોવેવ સિન્ડ્રમ' નામે ઓળખાતી બિમારી જોવા મળે છે.

આપણે શું કરી શકીએ?

૧. **પર્યાવરણ-સહૃદય બાગકામ.** આપણા બગીચામાં (અને ખેતર હોય તો ખેતરમાં) કુદરતી સેન્દ્રિય ખાતરો વાપરવા. રાસાયણિક જંતુનાશકો ન વાપરવા. સજીવ ખેતીના ઉત્પાદનો ખરીદવાં. કીટકો પ્રત્યે સહનશીલ બનવું. ચકલીને તથા અન્ય પક્ષીઓને ખોરાક, આશ્રય અને માળાની સગવડ મળી રહે તે માટે વિવિધ પ્રકારના દેશી છોડ તેમ જ વૃક્ષ વાવવા. વારાફરતી આખું વરસ કોઈ ને કોઈ જાતનાં ફળ, ફૂલ કે બીજ મળ્યા કરે તે રીતનું આયોજન કરી છોડ-વૃક્ષ વગેરે પસંદ કરવા.

૨. **માળાની સગવડ.** ચકલી સામાન્ય રીતે ઘરમાં, ઉપરાંત ઘાટા છોડવામાં કે વેલમાં માળો બનાવતી હોય છે. એને 'નેસ્ટબોક્સ' દ્વારા પણ અતિ આવશ્યક સહાય પૂરી પાડી શકાય. જૂતાના બોક્સ કે લાકડામાંથી નેસ્ટબોક્સ બનાવવા આસાન છે. માટલીનો ઉપયોગ પણ કરી શકાય. ૨૯ x ૧૩ સેમીનું ૧૮ સેમી ઊંડું અને ૩.૨ થી ૪ સેમીના વ્યાસનું ગોળ કાણું ધરાવતું બોક્સ આદર્શ કહી શકાય. માળાના કારણે ઘરમાં થોડો કચરો પડે તો ચલાવી લેતાં પણ શીખવું.

૩. **ખોરાકની સગવડ.** ચકલીને મીઠાવાળો કે તૈલી ખોરાક, વાસી ખોરાક, જીરું, અથવા આખી મગફળી, મકાઈ કે ઘઉંના દાણા જેવી મોટા કદની વસ્તુઓ ન દેવી. એને એ સુપાચ્ય નથી અને ગળામાં ફસાવાનો ભય પણ રહે છે. એક વાર ખોરાક આપવાનું શરૂ કર્યા પછી બંધ ન કરવું એ અગત્યનું છે, કારણ કે પક્ષીઓ ખોરાકના આ સ્રોત પર આધાર રાખતા થઈ જાય છે. સ્વચ્છ પાણીની વ્યવસ્થા પણ અવશ્ય કરવી, જેનો પક્ષીઓ પીવામાં તથા સ્નાનમાં પણ ઉપયોગ કરી શકે.

(ભાવાનુવાદ : 'હોર્નબિલ' એપ્રિલ-જૂન, ૨૦૦૬ : શ્રી મહમ્મદ દિલાવરના લેખ પરથી સાભાર)
નંદિતા મુનિ, ૩/૧, સેક્ટર ૪-એ, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૪

દરજીડાનો માળો

ડૉ. પીયૂષ પટેલ

દરજીડાના માળાના થોડાંક અવલોકનો

તા. ૬-૬-૦૬ના રોજ મારા પ્રકૃતિપ્રેમી મિત્ર ડૉ. વિક્રમ પટેલે એક માળો ભેટ આપ્યો. પહેલી નજરે જ ખ્યાલ આવી જાય એવો એ દરજીડાનો માળો હતો.

માળો સંપૂર્ણ સૂકાઈ ગયેલ હતો. ડૉ. વિક્રમના કહેવા પ્રમાણે તા. ૧ અને ૨ જૂનના પવન સાથેના વરસાદથી માળો વૃક્ષ પરથી નીચે પડી ગયો હતો. આમ માળો મેના પાછલા પખવાડિયા દરમિયાન તૈયાર થયો હોય એવું હું અનુમાન કરું છું.

પહેલા માળામાં લીલી ઝાંચવાળા કીમ રંગનાં ત્રણ ઈંડાં હતાં. આમ તો માળો અને ઈંડાં નકામા થઈ ગયેલાં પણ છતાં ડૉ. વિક્રમે એને ફરી, એ જ જગ્યાએ બાંધી લટકાવ્યો. કદાચ માળાનાં પક્ષીઓ એને ફરી સ્વીકારે, ઈંડાં સેવવાનો પ્રયત્ન કરે અથવા માળો ફરી ઉપયોગમાં લઈ શકે. પણ દરજીડાનું એ યુગલ ફરી ત્યાં ન દેખાયું.

સતત પવનને લીધે માળો ફરી ફરી પડી જતાં, માળો મને ભેટ મળ્યો.

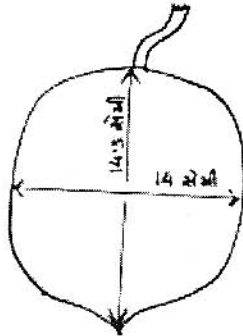
- માળો, ગુંદી વૃક્ષ પર, ફક્ત એક જ પાંદડામાંથી, આશરે પાંચેક ફૂટની ઊંચાઈએ બનાવેલ હતો.

રેખા ચિત્ર :

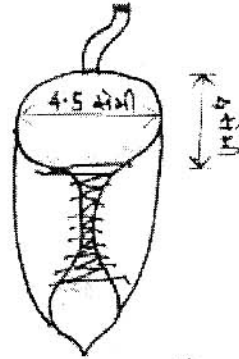
- ગુંદીના પર્ણાનું માપ : ૧૪.૫ સે.મી. લંબાઈ x ૧૪ સે.મી. પહોળાઈ.

- પાંદડાની ધારને દરજીડાએ નજીક લાવી, ધાર પર છિદ્રો પાડી, દરજી કે

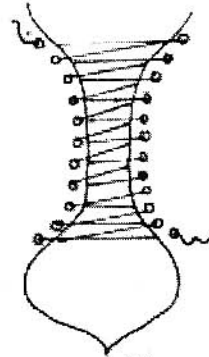
મોચી મારે એવાં ટાંકા મારેલ હતા. બંને ધાર પર બાર બાર છિદ્રો હતાં. એક ધાર પર ઉપર ને સામેની બીજી ધાર પર નીચે, એમ 'અસમાન સ્તરે (Zigzag)' બનાવીને દોરી પરોવી હતી. આખા માળામાં એક જ દોરી વાપરી હતી. દોરીમાં ક્યાંયે ગાંઠ નહોતી. ટાંકામાં, આપણે વાપરીએ છીએ એવો જ દોરો (સુતરનો) વાપર્યો હોય એવું અમારું અનુમાન છે. સંદર્ભમાં વનસ્પતિના રેસા કે તાંતણા માટે જણાવાયું છે.

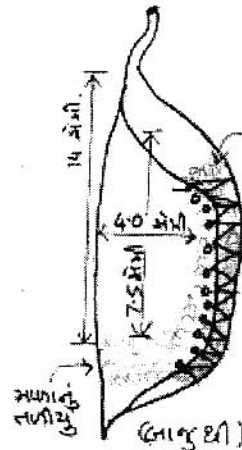
(ગુંદીનું પર્ણ)

(આગાણી)

(નમુસાણી)

(જાગુદી)

ટાંકા લેવા માટે, બંને ધાર પર લગભગ એક મી.મી.ના વ્યાસવાળા, બારબાર સુવ્યવસ્થિત છિદ્રો હતાં. આ છિદ્રો પણ ધારથી બરાબર બે કે ત્રણ મીલીમીટરના અંતરે જોવા મળેલ. એકેય ટાંકાથી પાંદડું કે પાંદડાની ધાર ફાટેલ નહોતા. ટાંકામાં એક જ લાંબી દોરી એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી વાપરી હતી. ઉપરના છેડે દોરીને માટી જેવા પદાર્થ વડે છિદ્ર સાથે ચોંટાડી દીધી હતી (ગાંઠ નહોતી). દોરીનો અડધા સે.મી. જેટલો છેડો, છિદ્રમાંથી બહાર લટકતો હતો. આમ બીજે છેડેથી દોરી ખેંચવામાં આવે તો પાંદડાની બંને ધાર નજીક ખેંચાઈ આવે અને શંકુ આકાર ધારણ કરી શકે એવી વ્યવસ્થા હતી.

ઉપર અને નીચેના બંને છેવાડે, દોરીને છિદ્ર સાથે ચોંટાડવા માટીની અનેક અન્ય પદાર્થની મિશ્રણવાળી 'પેસ્ટ' બનાવી વાપરી હોય એવું લાગ્યું. એ ઉપરાંત, કેટલાંક છિદ્રો પર પણ એવા જ પદાર્થનો ગુંદર તરીકે ઉપયોગ કર્યો હોય

એવું લાગ્યું.

આ રીતે દરજીકામ પતી ગયા પછી, મુખ્ય/મૂળ માળો બનાવાયો હતો.

પાંદડામાંથી બનાવેલ શંકુ આકારના માળામાં તળિયું, જુદી જુદી વસ્તુસામગ્રી વાપરી લગભગ ૨-૩-સે.મી. જાડું બનાવ્યું હતું.

માળાની ચાર બાજુઓમાંથી, જે ખુલ્લી બાજુ હતી (જ્યાં ટાંકા મારી બંને ધાર ભેગી કરેલ) ત્યાં લગભગ એક સે.મી. જાડાઈ વાળી દિવાલ કરી હતી. પાંદડું બાકીની ત્રણ દિવાલનું કામ કરતું હતું.

માળાનાં આંતરિક માપ :

- માળાની પાછળની પાંદડાવાળી બાજુની લંબાઈ : ૧૦ સે.મી.
- માળાની આગળની (ટાંકાવાળી) બાજુની લંબાઈ : ૭ સે.મી.
- માળાના મુખ પાસે વ્યાસ : ૪.૫ સે.મી. x ૪.૦ સે.મી.
- માળાના તળિયા પાસે વ્યાસ : ૩.૫ સે.મી. x ૩.૦ સે.મી.
- માળાની ઊંડાઈ (મુખથી તળિયા સુધી) : ૭ સે.મી.

- આમ સાત સે.મી.ની ઊંડાઈ ધરાવતા અને ૪-૪.૫ સે.મી.ના મુખવાળા શંકુ આકારના કપમાં માદા પક્ષી બેસતું કઈ રીતે હશે? - ડૉ. વિક્રમના કહેવા પ્રમાણે, પક્ષી માળામાં સીધું જઈ, અંદર ગુલાંટ મારી, પૂંછડીને એકદમ સીધી ઊંચી કરી, ને આગળ માથું અને પાછળના ભાગે પૂંછડી બહાર રહે એ રીતે ઈંડાં સેવવા બેસતું હતું. માળામાં તળિયું અને એક દિવાલ બનાવવા વપરાયેલ વસ્તુ સામગ્રી :

- કપાસનું રૂ
- વનસ્પતિના પર્ણના રેસા
- વનસ્પતિના છાલના તાંતણા
- ? નાળિયેરીના સૂકા તાંતણા
- માટી કે એના જેવો પદાર્થ ગુંદર તરીકે
- માટી/કાદવ/ખૂબ જ બારીક રેતી માળાના રૂના પડ ઉપર ચોટેલ હતી. (કદાચ રૂ સાથે આવી હોઈ શકે)
- શીમળાનું રૂ. અંદરનાં તળિયાનું ઉપરનું સ્તર શીમળાનાં રૂથી ભરેલું હતું, જે તળિયાને મુલાયમ, પોચું અને નરમ બનાવતું હતું.

એક્સરે ક્લિનિક, અવી આર્કેડ, ડૉક્ટર હાઉસ સામે,
હાલર રોડ, વલસાડ

મ.કુ.હિમતસિહજીની કલમે.. અનુ. ટાઈટલ પેજ ઉપર..

કે તેને પાંજરામાં રાખી તેમનું સંવર્ધન કરવું. આ રીતનું આયોજન ગીધ માટે કરવામાં આવ્યું છે. જે બચ્ચાં કૃત્રિમ રીતે ઊછેરીને પુષ્ટ વચનાં થાય તેમને છૂટાં કરી શકાશે. આ ઉપાય બીજી જાતિનાં વિરલ પંખીઓને પણ લાગુ થઈ શકે. પરંતુ આની સાથે એ પણ જરૂરી છે કે, તેમના રહેવા માટેનાં ઝાડ કે ઘાસિયા જમીનો અને તેમના પ્રજનન માટે ઉપયોગી એવાં બીજાં સ્થાનોને સાથે સાથે બચાવવાં. ગીધનો જ દાખલો આપું તો, હાલ કચ્છમાં તેમની સંખ્યા, રહેણાંકના સ્થાનો ઈત્યાદિ માટેના સર્વેક્ષણમાં જોવામાં આવ્યું કે અબડાસા તાલુકાના એકાદ ગામમાં સફેદપીઠ ગીધ (Whitebacked) Vulture જૂનાં અવાવરૂ ઘરોનાં છાપરાં પર માળા બાંધે છે. સામાન્ય રીતે આ ગીધ ઝાડ પર માળા બાંધવાનું પસંદ કરે છે. હાલ વનવગડામાં, ગામડા તથા બગીચાઓમાં વ્યાપક પ્રમાણમાં ઝાડ કાપી નંખાયા છે. તો આ ગીધને ભલે સફળતાપૂર્વક કૃત્રિમ રીતે ઉછેરીને છૂટા મૂકવામાં આવે પણ ત્યારે પ્રજનન ક્યાં કરશે,

ક્યાં આરામ કરવા બેસશે યા રાતવાસો કરશે?

સંભાળપૂર્વક, વૈજ્ઞાનિક રીતે બીજી લુપ્ત થવાને આરે ઊભેલી પંખીઓની જાતિનું પણ સંવર્ધન કરી શકાય. પરંતુ તેમને છોડ્યા બાદ તેઓ કુદરતમાં સ્થાયી થઈ શકે તે માટે પણ સાથોસાથ તકેદારી રાખવી અનિવાર્ય છે. ધોરાડ, ખડમોર અને બીજાં અમુક પંખીઓ ઘાસિયા જમીનોમાં રહેવાનું પસંદ કરે છે. તેમના બચાવની વ્યવસ્થા અને મનુષ્ય માટે તેના હિત માટેની વ્યવસ્થા પરસ્પર વિરોધી હોવી ન જોઈએ. પંખીઓનાં રહેઠાણ અને મનુષ્યોની ખેતી, તેમના પશુધન માટે ચરિયાણ એ બંને ઉદ્દેશોનો વહેવારૂ સમન્વય જરૂરી છે. પક્ષીઓના બચાવ માટેની યોજનામાં માણસોનો પૂરતો સહયોગ ન હોય તો તે આયોજન સફળ ન થઈ શકે. અને મનુષ્ય દ્વારા સહયોગ તો જ પ્રાપ્ત થાય જો તેને પૂરતી ખાતરી થાય કે એ આયોજન તેના પણ હિતમાં છે.

જયુબીલી ગ્રાઉન્ડ, ભુજ ૩૭૦૦૦૧

મ. ડુ. હિંમતસિંહજીની હલમ્ને

ગયા અંકથી ચાલુ...

મારા પોતાના ઘર આંગણામાં જોવા મળતાં વિહંગોનો ઉલ્લેખ કરું તો જ્યારે આજથી પચાસ બાવન વર્ષ પૂર્વે મેં મારું મકાન બાંધ્યું તે પછી અમુક વર્ષો સુધી (House Sparrow)ની એક બે જોડી નિયમિત રીતે મારા દિવાનખાનામાં અને જમવાના કક્ષમાં પંખાઓ પર માળા બાંધતી અને કચરો કરતી. કાળક્રમે તે આવતી બંધ થઈ. બાજુમાં આવેલ મારા નોકરોનાં મકાનોમાં લટકતી તસવીરો પાછળ અને બીજી જગ્યાઓ જેવી કે, ઘરનાં છાપરાં ઈત્યાદિમાં માળા બાંધતી. હવે આ પ્રક્રિયા પણ બંધ થઈ ગઈ છે. હું નિયમિત રીતે માળામાંથી બહાર નીકળેલાં ચકલી(House Sparrow)નાં બચ્ચાંને તેમના માબાપ પાસેથી ખોરાક માગતાં જોતો, તે પણ હવે જોવામાં આવતાં નથી. ક્યારેક એકાદ એવા બચ્ચાને કાગડો પકડી પાડતો ત્યારે એ પક્ષીઓ સમૂહમાં ચી...ચી...ચી... કરી કોલાહલ કરી મૂકતા. હવે ફક્ત એક ડાઝન જેટલાં આ પક્ષીઓને હું મારા એક કૂવાની આસપાસ જોઉં છું. નગરપાલિકાઓ દ્વારા ડી.ડી.ટી. ઈત્યાદિ રસાયણોનો છંટકાવ થતો હોય છે, તેની ચકલી પર કેટલે અંશે અસર થતી હશે તે સંશોધનનો વિષય છે.

ભુજમાં, ધરતીકંપ બાદ હવે ઘણી વસાહતો વિકાસ પામી છે. પ્રસંગોપાત્ત આવી એક વસાહતની મેં મુલાકાત લીધી ત્યારે, ત્યાં અગાઉ ઉગેલાં ગોરડ વગેરે ઝાડ મકાનો અને પ્લોટો વચ્ચે બચી ગયેલાં મેં જોયાં. તેમાંના એક બે ઝાડ પર ચકલી (House Sparrow)ના સમૂહમાં બાંધેલ માળા જોયા ત્યારે આશ્ચર્ય થયું! ચોપાસ મકાનો હોવા છતાં એ પંખીઓએ ઝાડોને કેમ પસંદ કર્યા હશે, તે પ્રશ્ન મારા મનમાં ઉદ્ભવ્યો. હાલના આધુનિક બાંધણીનાં મકાનોમાં ચકલીને પસંદ પડે તેવી જગ્યાઓ નહીં હોય? મનમાં આવા અનેક ઉદ્ભવતા પ્રશ્નોનાં વમળો વચ્ચે હું તે જગ્યાએથી રવાના થયો.

ઉપર મેં ઉલ્લેખ કર્યો તે સ્થળ અગાઉ કચ્છના જૂના દેશી રાજ્યના સમયમાં એક વીડીનો ભાગ હતો. કચ્છમાં વીડીને 'રખાલ' તરીકે સંબોધવામાં આવે છે. આ રખાલ 'નવી રખાલ' તરીકે ઓળખાતી. તેમાં ઘાસ ઉપરાંત ગોરડ, ખીજડા, બોરડી તથા થોર ઈત્યાદિની ઝાડી હતી. આઝાદી બાદ આ રખાલની મોટા ભાગની ઝાડી કાપી તેમાં બાજુના ગામનાં લોકો ખેતી કરવા લાગ્યા. ખેતીમાં સરળતા ન મળવાથી યા અન્ય બીજાં કારણોસર એ જમીન

એમ જ વર્ષો સુધી ખુલ્લી રહી.

આજુબાજુ હજુ પણ ઝાડી બચી

ગઈ હતી જેમાં બુલબુલો

ઉપરાંત લેલાં (Babblers),

ચંડૂલ (Larks) ઈત્યાદિ ઘણી જાતનાં સ્થાનિક પંખીઓ

જોવા મળતાં. ખુલ્લી જમીન પર સને ૨૦૦૦ સુધી ટિટોડી

(Redwattled Lapwing) અને વગડાઉ ટિટોડી (Yellow-wattled Lapwing), બંને જાતોનાં ઈંડાં અને બચ્ચાં

પણ જોવામાં આવતાં. ઉપરાંત, ભોંયચકલી (Ashy-crowned Finch Lark) અને તેતર (Grey Partridge)

હું ત્યાં નિયમિત રીતે જોતો. હવે એ બધાં ભુજની

ભાગોળમાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયા છે અને જ્યાં નજર ઠરે

ત્યાં ફક્ત ખુલ્લા પ્લોટો અને સીમેન્ટ કોંક્રીટના જંગલ જોવા

મળે છે. આમ મનુષ્ય જાતિના વિકાસ અર્થે અને ભૂકંપ

પીડિતોના પુનઃવસન માટે જીવસૃષ્ટિ હતી તેને ત્યાંથી બહાર

ધકેલી દેવામાં આવી છે. આજે ફક્ત મારી વાડીમાં અને

તેની આસપાસ તેતરને સાંભળું છું અને ક્યારેક જોઈ શકું

છું. એ પણ હવે ચારે તરફ વસાહતોની વચ્ચે કેટલો વધારે

સમય ટકી શકશે તે સવાલ છે.

છેલ્લે, કાગડા (House Crow) વિશે લખું તો હું

અગાઉ જણાવી ગયો છું તે મુજબ, ભુજની આસપાસ

કાગડાની સંખ્યા સતત ઘટતી રહી છે. આ સાલ ફક્ત એક

જ જોડી મારા મકાન પાસે જોઈ છું. તેણે હાલની મોસમમાં

ત્રણ કોયલનાં બચ્ચાં ઉછેર્યાં છે અને તેમને ખોરાક ખવડાવતા

એ કાગડાને જોઈ છું. મને યાદ છે કે ભુજમાં કચ્છના

મહારાઓનો શરદભાગ બગીચો છે તેમાં ઝાડ પર હજારોની

સંખ્યામાં પોપટ (Rose-ringed Parakeet), કાબરો

(Common Myna) અને કાગડા મોટાં વૃક્ષો પર દરેક

મોડી સાંજે રાતવાસો કરવા આવતા. થોડા સમય અગાઉ

હું ત્યાં સાંજે ગયો ત્યારે અંદાજે ૧૦૦-૨૦૦ કાગડા આવ્યા

હશે. પોપટની સંખ્યા વિશે મને ખ્યાલ ન રહ્યો પરંતુ

કાબરના કલબલાટ પરથી જણાયું કે તેની સંખ્યામાં ફેરફાર

નહીં થયો હોય. આ કાગડાનો ઉલ્લેખ એટલે કરું છું કે

તેની સંખ્યા વિશે મારા જેવા બીજા પક્ષીનિરીક્ષકોને કચ્છમાં

કે અન્યત્ર અનુભવ થયા છે કે કેમ, તે મારી દૃષ્ટિએ રસપ્રદ

સવાલ છે.

કુદરતના ખોળે વિચરતાં વિહંગોની એવી જાતો જે

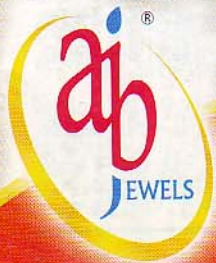
લુપ્ત થવાને આરે છે તેની પૂર્તિ કરવાનો એક ઉપાય એ છે

અનુ. પાના ૨૬ પર..

પાંજરા ભૂંટ - ટાપાસ

પાંજરા (Golden Oriole)

... a benchmark of
Quality, Purity & Trust!

An Exquisite Jewelry Mall from

Satellite, Ahmedabad

Exclusive Showrooms across 3 floors ...

Carats & Cents
Real Diamond Jewelry

Golden Attire
Gold & Antique Ornaments

Silver Ornaments
Silver articles & Fashion Jewelry